

Wiktor Szymborski

Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński

ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ WOJSKOWA O. MARCINA CHROSTOWSKIEGO OP*

„Świątym był też niewątpliwie dominikanin Marcin Chrostowski. Ale wpiersz słowo o jego zasługach wojennych”¹. Tak charakterystykę o. Marcina rozpoczął na kartach intrygującej autobiografii o. Joachim Badeni. Rektor Polskiej Misji Katolickiej w Londynie ks. Władysław Staniszewski natomiast pisał: „już za życia jako kapelan Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii świątobliwośćią swoją budował swoich licznych przyjaciół”². Zaś ks. prałat Stanisław Bełch nadmieniał: „Jako człowiek o. Chrostowski był pełen prostoty, gorliwości i pomysłowości w dobieraniu środków duszpasterstwa indywidualnego. Lubiałem go za jego rzetelność i uczciwość. Pociągał swoim spojrzeniem i uśmiechem, z których przebijała się jakaś dziwna niewinność wewnętrzna i dobra wola. Był człowiekiem rzadko spotykanym, a może nie spotykanym. Nic w nim nie było z podstępny i podejrzliwości. Wyglądało to na naiwność, ale była to naiwność świętego”³.

* Autor składa gorące wyrazy podziękowania Panu Jackowi Kutznerowi za życzliwe udostępnienie skanów dziennika bojowego 9 Batalionu Strzelców przechowywanego w Instytucie Polskim i Muzeum Generała Sikorskiego w Londynie (dalej IPMS). Zaplanowana kwerenda archiwalna w zbiorach Instytutu Sikorskiego w Londynie nie była możliwa w związku z obostrzeniami wynikającymi z trwającej pandemii koronawirusa, z tych względów poniższe uwagi należy traktować jako swoisty wstęp do dalszych badań dotyczących o. Marcina Chrostowskiego.

¹ *Autobiografia. Z ojcem Joachinem Badenim rozmawiają Artur Sporniak i Jan Strzałka*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014, s. 166.

² H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, 2001, s. 221.

³ Tamże, s. 222.

W życiu o. Marcina Chrostowskiego ważną rolę odegrały wydarzenia II wojny światowej, a szczególnie jego związki z Polskimi Siłami Zbrojnymi na Zachodzie. Ten etap życia dominikanina jak dotąd nie został dokładnie przebadany. Działalność wojskową o. Marcina Chrostowskiego można podzielić na dwa okresy: pierwszy obejmuje kampanię 1920 roku wraz z kolejnymi szkoleniami wówczas jeszcze cywila Bronisława Chrostowskiego, drugi to jego służba jako kapelana ks. bpa Gawliny, a także posługa duszpasterska w 1 Dywizji Pancernej gen. Maczka. Czasy II wojny, szczególnie jego zaangażowanie osobiste w pracy kapelana i sekretarza ks. bpa Gawliny podczas wizytowania formujących się oddziałów polskiej armii na terenie ZSRR, były wspomniane na marginesie rozważań o roli, jaką odgrywał biskup polowy⁴. Natomiast jak dotąd nikt z badaczy nie starał się wyczerpująco prześledzić czasów poprzedzających wybuch II wojny światowej właśnie pod kątem związków o. Marcina z Polskimi Siłami Zbrojnymi⁵.

Przed przytoczeniem najważniejszych informacji związanych ze wspomnianą wyżej aktywnością o. Marcina warto pokrótce ukazać jego życie, tak aby móc pełniej spojrzeć na aktywność podczas kampanii roku 1920 oraz w okresie II wojny światowej. Artykuł ten stanowi wstęp do badań nad tym jakże złożonym okresem w życiu zakonnika. Należy podkreślić, że postać Marcina Chrostowskiego była wielokrotnie wspomniana podczas opisywania dziejów duszpasterstw akademickich, dysponujemy ponadto jego biografią⁶ sporządzo-

⁴ Zob. też *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania polskiej prowincji*, Warszawa 2007, s. 93.

⁵ Najwięcej uwagi poświęcił temu okresowi w poszerzonej wersji biogramu o. Marcina uprzednio ogłoszonym drukiem w pracy *Zawsze w pierwszej linii* Bogusław Szwedo, a także w publikacji *Kapelani wojskowi na drogach ku niepodległości. Sto biogramów na stulecie Biskupstwa Polowego w Polsce*, słowo wstępne J. Guzdek, Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia Sandomierz, 2019, s. 66. Zasygnalizowane są tam udział Chrostowskiego w szkoleniach rezerwy oraz przytoczony fragment opinii majora Borysa Barwińskiego dowódcy I batalionu 15 Pułku Piechoty z 1932 r.

⁶ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*; zob. też wspomnienia o Marcinie Chrostowskim zebrane przez autorki, następnie wykorzystane przy pisaniu biografii — APPD, 528/305/0/2/11 oraz APPD, 528/305/0/2/12. Odnośnie do czasów po II wojnie światowej ważne znaczenie mają wspomnienia i wypisy z kronik zebrane przez Brunona Mazura APPD, 528/305/0/2/10. Postać o. Marcina została ponadto syntetycznie omówiona w następujących opracowaniach: Z. MAZUR OP, *Chrostowski Marcin Bronisław (1904–1974), dominikanin, kapelan wojskowy*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981*, t. V a–j, red. L. Grzebień SJ, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1983, s. 213; R. KOPERSKI, *O. Marcin Chrostowski OP sekretarz biskupa Gawliny*, „Nasza Służba. Dwutygodnik ordynariatu polowego wojska polskiego”, 8 (1999), nr 16 (168), s. 10–11 (moment uwięzienia o. Marcina został zrelacjonowany w oparciu o wspomnienia o. Studzińskiego); C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, Kraków 2012, mps, s. 93–94; odnośnie do czasów II wojny światowej zob. szerzej B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem Virtuti Militari 1914–1921*,

ną przez osoby związane z duszpasterstwem poznańskim, w które tak czynnie był zaangażowany po II wojnie światowej. Jednak jego zaangażowanie w walkę o niepodległość Polski i jego działalność wojskowa w okresie II wojny światowej nie zostały dotąd należycie rozpoznane w literaturze⁷. Najczęściej wspominało jedynie o realizowanej przezeń funkcji — sekretarza bpa polowego Gawliny, pomijając jego zaangażowanie w kampanię roku 1920 oraz służbę w 1 Dywizji Pancerniej gen. Stanisława Maczka.

I. RYS BIOGRAFICZNY

Bronisław (Marcin) Chrostowski urodził się 3 stycznia 1904 roku w Warszawie⁸. Z zakonem dominikańskim związał się w roku 1933 — wówczas 4 października

1939–1945, słowo wstępne S.L. Głódź, Warszawa: Wydawnictwo Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, 2004, s. 25–28; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 65–70; W. SZYMBORSKI, *Konferencja Ojca Marcina Chrostowskiego wygłoszona w obozie w Rothesay. Przyczynek do dziejów życia religijnego oficerów przebywających na wyspie Bute*, „Nasza Przeszłość”, 134 (2020), s. 241–243; tenże, *Sermons of Dominican Marcin Bronisław Chrostowski delivered during World War II*, „Folia Historica Cracoviensia”, 26 (2020), z. 2, s. 106–112; najważniejsze dokonania o. Chrostowskiego zob. też: B. SZWEDO, *O. Marcin Chrostowski, dominikanin, doktor inżynier, kapelan w 1 Dywizji Pancerniej*, „Nasza Służba. Dwutygodnik Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego”, 21 (2012), nr 10 (446), s. 11.

⁷ M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii i działalność duszpasterska polskich dominikanów w Australii i Nowej Zelandii*, Melbourne: Dominikański Ośrodek Duszpasterstwa Polskiego w Wiktorii, 2010, s. 115–122; M. MIŁAWICKI OP, *Dominikanie w Polsce po II wojnie światowej — stan badań*, w: *Komunistyczny aparat represji wobec polskiej prowincji dominikanów*, red. M. Miławicki OP, M. Wenklar, Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015, s. 16, 19; J.A. SPIEŻ OP, *Wydarzenia 23 listopada 1961 r. w klasztorze oo. Dominikanów w Poznaniu i ich konsekwencje*, w: tamże, s. 315–316; J. PUCIŁOWSKI OP, *Portrety imienne i bezimienne. Polscy dominikanie a bezpieka 1945–1989*, Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2017, s. 83; N. SZWEYCKER, *Studenci pomagali studentom... „Caritas Academica” 1945–1948*, w: *Poznańscy dominikanie*, Poznań: W drodze, 1997, s. 49–50; W. PIOTROWSKI, *Religijno-światopoglądowa formacja człowieka DA w latach 1949–1954*, w: tamże, s. 52, 54–56; H. BLIMEL, *Każdy był „swoją”*. *Duszpasterstwo Akademickie w latach 1949–1954*, w: tamże, s. 59; J. GRZEGORCZYK, *„Aparacik” apostolski. Rozmowa z ojcem Stanisławem Dobeckim*, w: tamże, s. 187; H. GALLUS, *Człowiek dla drugich. Ojciec Marcin Chrostowski (zm. 1974)*, w: tamże, s. 171–180; tekst ukazał się pierwotnie w niemal identycznej formie na łamach miesięcznika „W Drodze” — zob. H. GALLUS, *Człowiek dla drugich (o ojcu Marcinie Chrostowskim)*, „W Drodze”, 7 (1984), s. 68–75; zob. przypisy nr 22 w: J.A. SPIEŻ OP, *Wydarzenia 23 listopada 1961 r.*, s. 315.

⁸ Zob. Wypis z aktu urodzenia z dnia 9 lutego 1915 r. Archiwum Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (dalej ASGGW), Akta studenckie, sygn. 1397/S; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, sygn. B-3 1766, s. 81; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 2007, mps w zbiorach Biblioteki OO. Dominikanów w Krakowie B-245595, s. 93; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, sygn. 34511, s. 43; *Katalog Prowincji na*

miały miejsce obłóczyny. Profesję czasową złożył 5 października 1934, a solemną 5 października 1937, święcenia kapłańskie przyjął 10 lipca 1938 roku z rąk abpa Ermenegilda Pasetta w Rzymie⁹. Zmarł w Warszawie 31 lipca 1974 roku¹⁰.

Uczęszczał do ośmioklasowej szkoły mazowieckiej w Warszawie (Gimnazjum i Liceum Towarzystwa Szkoły Mazowieckiej), gdzie został przyjęty na podstawie egzaminu wstępnego do klasy trzeciej. Po 6 latach nauki, w roku 1922, złożył egzamin dojrzałości. Komisja Egzaminacyjna jego postępy w nauce oceniła następująco: „sprawował się wzorowo i wykazał postępy: w nauce religii celujące 5, w języku polskim dobre 4, w języku łacińskim dobre 4, w języku francuskim dobre 4, w języku niemieckim dostateczne 3, w historii powszechnej i Polski dobre 4, w geografii celujące 5, w matematyce dobre 4, w fizyce dobre 4, w chemii dobre 4, w higienie i biologii dobre 4, w naukach przyrodniczych dobre 4, w rysunkach dobre 4, w propedeutyce filozof. dostateczne 3, w prawoznawstwie celujące 5, w ekonomii politycznej dostateczne 3”¹¹.

Po zdanej maturze rozpoczął studia na Wydziale Rolnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w stolicy¹². W życiorysie znajdującym się w teście osobowej asystenta Uniwersytetu Jagiellońskiego pisze: „na 4-ym roku studiów pełniłem obowiązki mł. asystenta w Zakładzie Uprawy Roli i Nawożenia

rok 1971 (stan 1 marca 1971), Warszawa 1971, s. 41, 47; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 65.

⁹ *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 81–82; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 2007, s. 93; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43; *Katalog Prowincji na rok 1971 (stan 1 marca 1971)*, Warszawa 1971, s. 35, 41, 47; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 118.

¹⁰ APPD, Pp 597/132, s. 31; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; zob. też wspomnienia o zmarłym i nekrologi zebrane w jednostce APPD, 528/305/0/2/9; *Catalogus Provinciae Poloniae Ord. Praedicatorum*, 1975, brak paginacji; *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 81; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 2007, s. 93; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43.

¹¹ Zob. Odpis świadectwa dojrzałości z dnia 10 czerwca 1922 r. Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), sygn. I.481.C.2564, k. 9; zob. też Podanie do Magnificencji Rektora Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie o przyjęcie na studia na Wydziale Rolnym od semestru zimowego 1922 r. z dnia 4 września 1922 r., ASGGW, Akta studenckie, sygn. 1397/S.

¹² Zob. Podanie do Magnificencji Rektora Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie o przyjęcie na studia na Wydziale Rolnym od semestru zimowego 1922 r. z dnia 4 września 1922 r., ASGGW, Akta studenckie, sygn. 1397/S. Indeks Studiów nr 1567; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93.

w Skierniewicach¹³. Po złożeniu egzaminu dyplomowego z ogólnym wynikiem celującym otrzymał stopień inżyniera rolnika (dyplom z datą 25 V 1926 r.)¹⁴. Wiedzę swą poszerzał jako młodszy asystent (od 1 X 1925 r., decyzją Senatu uczelni z dnia 18 IX 1925 r.) podczas praktyki realizowanej przy polu doświadczalnym SGGW w Skierniewicach (obowiązki sprawował do 1 X 1926 r.)¹⁵. Po odbyciu przewidzianej służby wojskowej został zatrudniony (od 1 X 1927 r.) jako asystent w Katedrze Chemii Rolnej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie¹⁶. Tam też pod kierunkiem prof. Józefa M. Pomorskiego pracował dwa lata (1927–1928)¹⁷. Warto nadmienić, że jego praca dyplomowa pt. *Wpływ odczynu gleby na działanie azotniaku* została ogłoszona drukiem¹⁸. Dzięki otrzymanemu rocznemu stypendium (w wysokości 3 tysięcy zł) z Ministerstwa Oświaty w październiku 1929 roku przeniósł się do Krakowa, by odbyć studia w Zakładzie Chemii Rolnej Uniwersytetu Jagiellońskiego¹⁹.

W Krakowie został zatrudniony jako młodszy asystent w Zakładzie Chemii Rolnej Wydziału Rolniczego Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie pod kierunkiem prof. Władysława Vorbrodta²⁰ prowadził badania, zwieńczone pomyslną

¹³ Zob. życiorys Archiwum UJ, S II 619; zob. też B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25.

¹⁴ Zob. kopię dyplomu: CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 10 oraz Archiwum UJ, S II 619; zob. też Tymczasowe świadectwo dyplomowe z dnia 18 grudnia 1925 r. poświadczające ukończenie i zdobycie tytułu — ASGGW, Akta studenckie, sygn. 1397/S.

¹⁵ ASGGW, Akta pracownicze nr 471, sygn. 1143/69, s. 1–6.

¹⁶ CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 26; zob. też *Uzupelnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

¹⁷ Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupelnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 4; zob. też ASGGW, Akta pracownicze nr 471, sygn. 1143/69, s. 7–8.

¹⁸ B. CHROSTOWSKI, *Wpływ odczynu gleby na działanie azotniaku*, „Roczniki Nauk Rolniczych i Leśnych. Organ Towarzystwa dla popierania polskiej nauki rolnictwa i leśnictwa”, 15 (1926), z. 3, s. 481–493. Wspomniana praca wpłynęła 19 marca 1926 r. do redakcji czasopisma z Zakładu Uprawy i Nawożenia Roli Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie; B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 65; na temat publikacji naukowych przyszłego zakonnika zob. szerzej wykaz C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; zob. też M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 116–117.

¹⁹ Zob. decyzję Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 września 1929 r. ASGGW, Akta pracownicze nr 471, sygn. 1143/69, s. 11; zob. też życiorys Archiwum UJ, S II 619; por. B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 65–66; Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupelnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 4; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93.

²⁰ Władysław Vorbrodt (1883–1940), po studiach na Wydziale Chemicznym Politechniki Warszawskiej przeniósł się do Krakowa, gdzie rozpoczął pracę jako asystent prof. Emila Godlewskiego. Od roku 1920 aż do śmierci kierował Katedrą Chemii Rolnej — szerzej zob. J. SONDEL, *Słownik historii i tradycji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2012, s. 1389.

obroną dysertacji doktorskiej²¹. Na Uniwersytecie Jagiellońskim, począwszy od roku akademickiego 1930/31, prowadził zajęcia dydaktyczne, jego obowiązki określono na 30 godz. tygodniowo²². Okres zatrudnienia został następnie wydłużony na kolejne lata²³. Złożył przewidziane prawem rygoroza doktorskie — egzamin z chemii rolniczej i ogólnej i botaniki z postępowaniem bardzo dobrym (dnia 10 XII 1932 r.) oraz z filozofii z postępowaniem dostatecznym (19 XI 1932 r.), po czym 14 stycznia 1933 roku miała miejsca promocja doktorska²⁴. W swej rozprawie pt. *Badania nad stratami azotu z odchodów zwierząt i z obornika* wykorzystał 104 pozycje bibliograficzne, sięgając po prace publikowane w językach niemieckim, francuskim, ale także i angielskim²⁵.

Kolejny etap w życiu Bronisława Chrostowskiego rozpoczął się w chwili wstąpienia do nowicjatu zakonnego w Krakowie²⁶. Następnie odbywał studia we Włoszech²⁷. Wybuch II wojny zastał go we Francji, skąd udał się do Wielkiej

²¹ Zob. pisma kierowane do Rady Wydziału Rolniczego UJ celem zatrudnienia inż. Chrostowskiego od 1 X 1930 do 31 IX 1931 r. — Archiwum UJ, S II 619, pismo z dnia 24 V 1930 r.

²² Archiwum UJ, S II 619, Odpis L: 5402/30; zob. też umowę w sprawie objęcia czynności młodszego asystenta tamże, L: 550/30.

²³ Zob. Pismo Dziekana Wydziału Rolniczego UJ do Senatu UJ z dnia 17 IX 1931 r. — Archiwum UJ, S II 619; Senat uczelni uchwałą z dnia 21 IX 1931 r. zatwierdził ponowne powołanie w charakterze młodszego asystenta Zakładu Chemii Rolniczej — zob. Archiwum UJ, S II 619, Pismo z dnia 28 IX 1931 r.; zob. pismo skierowane do Rektoratu UJ informujące, że Rada Wydziału Rolniczego na posiedzeniu w dniu 30 V 1932 r. przedłużyła asystenturę młodszą przy Zakładzie Chemii Rolniczej od 1 X 1932 do dnia 30 IX 1933 r. — Archiwum UJ, S II 619, Pismo z dnia 13 VI 1932 r.

²⁴ Archiwum UJ, WR 182, s. 13; Archiwum UJ, S II 524, nr 9328; CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 24; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 4; zob. też B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66.

²⁵ Zob. oryginał dysertacji doktorskiej Archiwum UJ, WR 183; a także recenzje wspomnianej dysertacji podkreślające interesujące wyniki badań przeprowadzonych przez doktoranta Archiwum UJ, WR 182.

²⁶ Zob. informacje policyjne zawarte we wniosku awansowym mówiące, że był zatrudniony na Wydziale Rolniczym UJ „według zebranych informacji przed kilku miesiącami odszedł i wstąpił do klasztoru OO. Dominikanów w Krakowie” — Pismo z 21 XII 1933 r., CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 27v; por. informacje z Komisariatu Policji w Krakowie z dnia 10 stycznia 1934 r.: „Jest klerykiem w klasztorze O.O. Dominikanów w Krakowie, przy ul. Stolarskiej L.12, prowadzi się pod względem moralnym bez zarzutu, politycznie nie jest zaangażowany, w stosunku do Władz państwowych lojalny. W aktach policyjnych nie notowany” — CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 28.

²⁷ Jak sam o. Marcin nadmieniał, przebywał w nowicjacie zakonnym od 1 X 1933 do 1 XII 1936 r., studia w Rzymie realizował od 1 XI 1936 do 1 VII 1939 r. Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 4

Brytanii²⁸. Po zakończeniu wojny na mocy decyzji władz zakonnych powrócił do kraju²⁹. Warto wspomnieć, że w ramach operacji „Tobruk” Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego rozpoczęto gromadzenie o nim informacji³⁰; podlegał tej akcji³¹ jako były żołnierz 1 Dywizji Pancерnej. Nie wiadomo, czy wspomniane służby gromadziły wiadomości o zakonniku, który przecież nigdy nie ukrywał swojej służby w Polskich Siłach Zbrojnych, gdyż nie zachowały się materiały na ten temat³². Wiedziano jedynie, że w 1954 roku nawiązał kontakty korespondencyjne ze znajomymi przebywającymi w Anglii, w tym z byłym kapelanem armii Andersa³³. Wydział VI WUBP w Lublinie w latach 1954–1956 zbierał informacje na temat o. Marcina, w *schemacie kontaktów* odnotował znajomych (oficerów i księdza kapelana) przebywających w Anglii³⁴. Ścisłe tajna notatka służbowa z 4 marca 1954 roku wyjaśnia motywację podjętej korespondencji

²⁸ Zob. A. ROMEJKO, *Duszpasterstwo polonijne w Wielkiej Brytanii*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002, s. 191; B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 66.

²⁹ Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupelnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

³⁰ Zob. IPN Po, 003/131/1, t. 1, s. 4. Władze bezpieczeństwa poza faktem odnotowania nazwiska Chrostowskiego i miejsca zamieszkania w klasztorze poznańskim, w kartotece żołnierzy PSZ nie zgromadziły interesujących informacji. Zob. szerzej opis celów rozpracowywania środowiska repatriantów, który w punkcie pierwszym określał najważniejszą motywację: „Rozpoznanie i ujawnienie wśród repatriantów osób najbardziej podatnych dla prowadzenia szpiegowsko-szkodniczej roboty, mogących być lub już będących na usługach wywiadów obcych i w danym wypadku założenie rozpracowań agencyjnych”, w kolejnych punktach wspomniano o „ochronie gospodarki narodowej, ograniczeniu bazy imperializmu w Polsce czy o powiększeniu wpływów demokracji wśród repatriantów przez ujawnienie zdrowego elementu i dopomożenie w ten sposób czynnikom administracyjnym i partyjnym w ich pracy nad urządzeniem repatriantów i wychowaniem ich na produktywnych zwłaszcza za sprawą demokracji, obywateli Państwa Polskiego” (tamże, s. 106–107). Na temat operacji Tobruk szerzej zob. M. KULCZAK, *Działania Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Gostyniu wobec byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Analiza materiałów zgromadzonych w teście obiektowej o kryptonimie „Tobruk”, „Rocznik Gostyński”, 2018, s. 19 i n.*

³¹ Informacje zgromadzone przez służby na temat 1 Dywizji zob. IPN Po, 003/131/1, t. 1, s. 146 i n., 341 i n.

³² Nazwisko dominikanina (oraz jego poznański adres wraz z informacją, że od 1939 r. przebywał we Francji, a także informacja o przydziale do Szpitala Wojskowego w Szkocji) widnieje w wykazie oficerów Armii Andersa — zob. IPN Po, 003/131/1, t. 1, s. 166, 191. Prowadzono jedynie działania w związku z podjęciem przezeń korespondencji z księżmi przebywającymi w Anglii, sprawa została przeniesiona do archiwum, albowiem nie był on rozpracowywany przez służby — zob. wniosek o złożenie sprawy do archiwum z dnia 12 marca 1956 r., IPN Lu, 014/464, k. 16r.

³³ Zob. IPN Lu, Kartoteka ogólnoinformacyjna KWMO/WUSW Lublin – Chełm – Zamość, zapis dot. akt II/4118 WUSW Lublin; zob. też IPN Lu, 0395/13, k. 70v–71r; IPN Lu, 014/464, k. 4r.

³⁴ Zob. szerzej *Arkusze informacyjny „dossier” na podejrzanych o przestępstwo przeciw Państwu*; zawiera on jedynie informacje o miejscu przebywania zakonnika, rubryki o odnotowanej

oraz podaje, na czym polegała przewina o. Marcina wobec władzy ludowej. Prosił bowiem przebywającego w Oksfordzie mjra Florczyka o przysłanie lekarstwa³⁵ na adres poznański, w tej samej sprawie (tym razem chodziło o penicylinę) miał zamiar pisać do pana Srebrnego, także przebywającego w Anglii³⁶. Służby interesowały się losami zakonnika aż do lat siedemdziesiątych, prosząc poszczególne komendy milicji o informacje o miejscu przebywania³⁷.

Podczas swojej obecności w Poznaniu zajmował się duszpasterstwem akademickim³⁸, był także kapelanem w Szpitalu im. Franciszka Raszei w Poznaniu³⁹. Angażował się ponadto w duszpasterstwo studentów Szkoły Inżynierskiej oraz

działalności legalnej i nielegalnej pozostają puste IPN Lu, 014/464, k. 1–2; zob. *schemat kontaktów* tamże, k. 4r.

³⁵ Zapewne chodziło o odżywkę witaminową ovomaltina, którą znajomy Marcina Chrostowskiego przesłał w ilości 2 paczek po 1 funcie (IPN Lu, 014/464, k. 6r).

³⁶ IPN Lu, 014/464, k. 5r.

³⁷ Zob. pismo z 22 V 1971 r. w tej sprawie skierowane przez Naczelnika Wydziału Biura „C” MSW w Warszawie — IPN Po, 003/131/1, t. 2, s. 427; IPN Lu, 014/464, k. 14r (pismo z 8 września 1971 r.).

³⁸ Odnośnie do dziejów duszpasterstwa akademickiego w Poznaniu zob. szerzej A. PRZYBEC-KI, *Pięćdziesiąt lat obecności dominikanów w duszpasterstwie akademickim miasta Poznania*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 7 (1992), s. 431–435; Z. FENRYCH, *Duszpasterstwo akademickie OO. Dominikanów w Poznaniu jako obiekt zainteresowania władz*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1980–1989*, red. K. Białycki, Poznań: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011, s. 117–134; E. WOJCIESZYK, *Duszpasterstwo młodzieży archidiecezji poznańskiej w latach 1945–1989*, Poznań: Instytut Studiów Kościelnych Lubrancianum, 2013, s. 188, 198, 200 i n.; M. GRUBKA, *Między uczelnią a świątynią. Rola kapłana w polskim duszpasterstwie akademickim na przykładzie ośrodka dominikańskiego w Gdańsku*, Kraków — Poznań — Dublin: Wydawnictwo Esprit, 2011, s. 85–87, 89; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 121; E. MANIA, *Obchody oficjalnych świąt i rocznic na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1945–1956*, w: *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej 2013. Referaty*, red. Ł. Kamiński, T. Sudoł, M. Żuczkowski, Warszawa 2014, s. 95; zob. też ogólne informacje o roli duszpasterstw akademickich prowadzonych przez dominikanów: D. ZAMIATAŁA, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, t. II: *Działalność duszpasterska i społeczna zakonów w latach 1945–1989*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2012, s. 153–156; zob. też M. SZŁAPKA, *Działalność ośrodka duszpasterstwa akademickiego oo. dominikanów w Poznaniu w latach 1976–1989*, w: *Księga dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją (1976–1989)*, red. R. Łatka, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019, s. 227 i n.

³⁹ *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 82; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego...*, Warszawa 2007, s. 93; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jaka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generata Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; odnośnie do pracy o. Marcina w poznańskich szpitalach zob. zebrane wspomnienia do dziejów Caritas Academica — APPD, Materiały Krystyny Górskiej-Gołaskiej dot. Caritas Academica w Poznaniu oraz M. Sibilskiego (eks. o. Teofila), Misie-Masie opowiadają o CA, w: Wywiady Caritasowe,

prowadził jako moderator Sodaliję Mariańską dla uczennic Państwowej Szkoły Ogrodniczej w Poznaniu⁴⁰. We wspomnieniach osób, z którymi miał kontakt w tamtym okresie, pieczołowicie zebranych przez autorki biografii o. Marcina, wielokrotnie przewija się wątek rozdawnictwa wszelkich dóbr, które zakonnik hojną ręką przekazywał potrzebującym: „Wciskał też gotówkę do ręki i rozdawał wszystko, co mógł. Nawet swoje śniadanie wynosił z klasztoru głodującym”⁴¹. Chęć niesienia pomocy i wyjątkowa osobista pokora cechowały o. Marcina już wcześniej: „[...] życie ojca Marcina był na pewno święte — tylko że rodzaj jego zajęć był tak zwykły, szary i codzienny, bo dotyczył ludzkiej biedy materialnej, fizycznej i duchowej, której ojciec Marcin starał się zapobiec w sposób tak serdeczny, cichy i pokorny, że wychodziło to bardzo po ludzku, naturalnie i dlatego uchodziło uwadze otoczenia”⁴². Współbracia w księdze zmarłych odnotowali: „Charyzmatem jego było posługiwanie ludziom, nieustrasżoność w wyznawaniu i głoszeniu wiary”⁴³ oraz „Człowiek modlitwy i głębokiej pobożności. Z wielkim oddaniem służył Bogu i ludziom, nieustraszenie wyznawał i głosił wiarę”⁴⁴. Kwestia osławionego rozdawnictwa była nawet przedmiotem żartów, albowiem zakonnicy nadmieniali, że „gdyby sam był przełożonym, to w jednym dniu rozdałby wszystkie rzeczy klasztoru, a w ciągu tygodnia sprzedałby i sam klasztor, i rozdał pieniądze ubogim”⁴⁵.

Obok osobistego miłosierdzia, pragnienia niesienia pomocy chorym, pracy w szpitalach szczególnie zapamiętano drugi rys jego charakteru, jakim była stanowczość, a zarazem odwaga. Publicznie z ambony powiedział: „Ludzie, nie przejmujcie się! Kościół przeżył Nerona, Kościół przeżył Hitlera, Kościół

s. 25–26 (za zwrócenie uwagi na te materiały składam serdeczne wyrazy podziękowania Panu mgr. Marcinowi Sanakowi).

⁴⁰ APPD, Pp 597/132, s. 45; E. WOJCIESZYK, *Duszpasterstwo młodzieży archidiecezji poznańskiej*, s. 234–235.

⁴¹ N. SZWEYCKER, *Studenci pomagali studentom*, s. 50; zob. też W. PIOTROWSKI, *Religijno-swiątopoglądowa formacja*, s. 55; zob. też relację o. Joachima Badeniego: „Młodzież go kochała, on zaś gotów był dla niej na wszystko, z klasztornej kuchni wynosił dla młodych, co się dało, nawet ciastka schowane pod habitem” — *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim*, s. 167.

⁴² H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, w: *Poznańscy dominikanie*, s. 174; zob. też list z dnia 6 marca 1975 r. Izraela Szypra OP do autorek biografii o. Marcina, z którego pochodzi powyższy cytat — APPD, 528/305/0/2/12.

⁴³ *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 82.

⁴⁴ *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43.

⁴⁵ H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, w: *Poznańscy dominikanie*, s. 174.

przeżyje Stalina”⁴⁶. Ta bezkompromisowa postawa mogła spowodować reakcję ze strony ówczesnych władz, czego miał obawiać się poznański przeor⁴⁷. Na przeniesienie do Wrocławia niebagatelny wpływ miał czyn, jakiego o. Marcin się dopuścił — publicznie zdarł plakat szkalujący papieża Piusa XII⁴⁸. Na Śląsku także długo nie zagrzał miejsca. Przebywał tam od 1 czerwca 1952 roku do października 1953; tym razem powodem przeniesienia było poinformowanie wiernych o aresztowaniu prymasa Wyszyńskiego oraz prośba o modlitwę za uwięzionego⁴⁹.

W kolejnych latach o. Marcin przebywał w klasztorach w Jarosławiu, Prudniku, Broniszewicach (jako kapelan siostr), Lublinie, Świętej Annie (znowu jako kapelan mniszek dominikańskich), Gdańsku, by wrócić do Poznania⁵⁰. W 1961 roku udał się do Australii, gdzie został duszpasterzem Polonii w parafii św. Augustyna w Yarraville, na przedmieściach Melbourne⁵¹. Na decyzję o skie-

⁴⁶ N. SZWEYCKER, *Studenci pomagali studentom*, s. 50; kazanie to spotkało się z krytyką ze strony przeora zob. szerzej list zawierający wspomnienia o ojcu Chrostowskim z dnia 17 IX 1991 r. — APPD, 528/305/0/2/10.

⁴⁷ *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim*, s. 167–168

⁴⁸ R. KOPERSKI, *O. Marcin Chrostowski OP*, s. 11; tenże, *O. Marcin Chrostowski nie żyje*, „Przegląd Katolicki”, 10 (1974), s. 7, artykuł wspomnieniowy zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 121; M. MIŁAWICKI OP, *Dominikanie w Polsce po II wojnie światowej*, s. 19.

⁴⁹ M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 121; zob. też R. KOPERSKI, *O. Marcin Chrostowski OP*, s. 11; tenże, *O. Marcin Chrostowski nie żyje*, s. 7 artykuł wspomnieniowy zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9; zob. list przeora do prowincjała z dnia 13.10.1953 r. informujący o przeniesieniu o. Marcina w związku z wystąpieniem na ambonie w dniu 4.10.1953 r. — APPD, Pp 597/132, s. 49. Zob. także M. MIŁAWICKI, *Dominikanie we Wrocławiu w latach 1951–1956*, w: *Historicus Polonus–Hungarus. Księga pamiątkowa ofiarowana Ojcu Józefowi Pucitowskiemu OP w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. T. Gałuszka OP i in., Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2010, s. 460–462.

⁵⁰ *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 82; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego...*, Warszawa 2007, s. 93; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generata Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 121–122; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 68; *Catalogus Conventuum Fratrum et Sororum Provinciae Poloniae S. Hyacinthi Sacri Ordinis Praedicatorum*, Cracoviae 1959, s. 10. Capellnus in nosocom; *Catalogus Fratrum Conventuum et Domorum Provinciae Poloniae*, Cracoviae 1960, s. 4; odnośnie do pobytu w Lublinie zob. szerzej IPN Lu, 014/464, k. 5r–7r, 9r.

⁵¹ Szerzej działalność duszpasterską realizowaną w Australii omawia M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 28, 37, 57, 79–80, 115–132; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 68; zob. też *Catalogus Conventuum et domorum necnon Fratrum Provinciae Poloniae S. Hyacinthi Ordinis Praedicatorum*, Cracoviae 1961, s. 21; *Katalog Prowincji 1963*, mps, s. 9; *Catalogus Conventuum et Fratrum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Poloniae*, 1964, s. 8; *Catalogus Conventuum et Fratrum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Poloniae*, Cracoviae 1965, s. 8; *Polska Prowincja Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 1967, s. 12; *Polska Prowincja*

rowaniu o. Chrostowskiego do Australii istotny wpływ miał abp Józef Gawlina. Należy także pamiętać, że sam zainteresowany zgłosił chęć wyjazdu, pomimo już nie najmłodszego wieku — miał wówczas 57 lat⁵². Warto wspomnieć, że już w czasach studenckich Marcin Chrostowski zgłosił się na ochotnika celem wyjazdu na misję do Chin⁵³. W trakcie pobytu w Australii angażował się w prace Stowarzyszenia Polskich Kombatantów⁵⁴. Z jego inicjatywy rozpoczęto w Melbourne budowę kościoła polskiego, który został konsekrowany w 1973 roku przez kard. Karola Wojtyłę⁵⁵. 2 czerwca 1974 roku miało miejsce uroczyste pożegnanie zorganizowane przez Stowarzyszenie Polaków w Kingsville, z którym przez lata posługi duszpasterskiej był związany⁵⁶. Po zdiagnozowaniu śmiertelnej choroby powrócił do kraju, zmarł 31 lipca 1974 roku w Warszawie, spoczął na cmentarzu parafii Świętej Katarzyny na Służewie⁵⁷.

Zakonu Kaznodziejskiego, Warszawa 1968, s. 7; *Polska Prowincja Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 1969, s. 10; *Catalogus Provinciae S. Hyacinthii Poloniae*, Warszawa 1970, s. 10; *Katalog Prowincji na rok 1971 (stan 1 marca 1971)*, Warszawa 1971, s. 31, 35, 47; *Provinciae Poloniae Catalogus 1973*, Warszawa 1973, brak paginacji; *Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum Catalogus Conventuum et Fratrum (editio abbreviata). Status pro die 1 Martii 1974, Varsaviae*, brak paginacji; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; zob. też *Przemówienie Mariana Kałuskiego*, „Biuletyn Polskiego Centralnego Ośrodka Społeczno-Sportowego w Albion”, 9 (2011), s. 10; zob. też wycinek artykułu z 12 września 1971 r. będący wywiadem Marcina Barbaja z Marcinem Chrostowskim, w którym przytacza swoją motywację wyruszenia do Australii: *Na najmniejszym kontynencie*, s. 339, APPD, 528/305/0/7/57.

⁵² Zob. szerzej M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 79, 122; zob. też korespondencję znajdującą się w Teczce osobowej o. Marcina, w której zaznaczono wątpliwości, jakie budził jego stan zdrowia i wiek, mogące stanowić przeszkodę w pracy duszpasterskiej w Australii — APPD, Pp 597/132, s. 87, 91, 95, 99–100, 103, 109, 111, 113–114, 115–116, 117, 119.

⁵³ M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 118; M. MIŁAWICKI, *Polscy dominikanie na misjach w Chinach w latach 1937–1952*, Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2007, s. 99.

⁵⁴ Odnośnie do historii założenia i działalności Stowarzyszenia Polskich Kombatantów zob. szerzej SPK — *dziesięć lat służby 1946–1956*, Londyn: SPK, 1956, s. 14–31; *Dwadzieścia pięć lat Stowarzyszenia Polskich Kombatantów*, London: nakł. P.C.A. Publications Limited, 1971; J.K. KUCZYŃSKI, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów. Geneza i krótki rys historyczny*, Poznań: Jan Konstanty „Printer”, 1996; T. KONDRACKI, *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn: Zarząd Gł. SPK w Wielkiej Brytanii, 1996; zob. też wzmianki o początkach działalności SPK w Australii w 1948 r. w SPK — *dziesięć lat służby*, s. 36–38; *Dwadzieścia pięć lat Stowarzyszenia*, s. 38, 123–128; J.K. KUCZYŃSKI, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów*, s. 16–18.

⁵⁵ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 68.

⁵⁶ Zob. szerzej *Ojciec Marcin Chrostowski opuszcza Melbourne*, „Tygodnik Polski. Niezależne pismo Polaków w Australii i Nowej Zelandii”, 26 (1974), nr 20/74, 8 czerwca 1974, s. 1 (APPD, 528/305/0/7/57).

⁵⁷ Opis śmierci o. Marcina znajduje się we wspomnieniach dotyczących poznańskiego Caritas Academica — APPD, Materiały Krystyny Górskiej-Gołaskiej dot. Caritas Academica w Poznaniu oraz M. Sibilskiego (eks. o. Teofila), Misie-Masie opowiadają o CA, w: Wywiady Caritasowe, s. 27–28; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 28; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 68; obowiązki

2. KAMPANIA 1920 ROKU

W biografii poświęconym o. Marcinowi Chrostowskiemu dominikański historyk Zygmunt Mazur podał, że od 19 sierpnia do 17 października 1920 roku młody Chrostowski „ochotniczo służył w pułku ułanów”, a w latach 1926–1927 „odbywał służbę wojskową jako słuchacz Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty w Ostrowiu Mazowieckim”⁵⁸. W zakonnej księdze zmarłych odnotowano natomiast, że był „uczestnikiem walk o wolną Polskę w 1920”⁵⁹. Są to jedyne informacje o tym etapie jego życia, które możemy znaleźć w jego życiorysach. Jednak dzięki materiałom znajdującym się w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego możemy prześledzić jego zaangażowanie w walkę polsko-bolszewicką w 1920 roku. Dzięki tym źródłom widać, jak był postrzegany przez oficerów sprawujących nadzór nad szkoleniami rezerwy, w których Chrostowski uczestniczył. Szczególnie cenne są informacje o przebiegu służby wojskowej dołączone do wniosku awansowego i jego życiorys, który spisał 19 marca 1928 roku (został on dołączony do wniosku awansowego z plutonowego podchorążego na podporucznika rezerwy⁶⁰).

Służbę rozpoczął w Pucku, wynikało to z faktu, że przebywał nad morzem na obozie harcerskim i w końcu lipca jego drużyna została właśnie tam przeniesiona: „przeszła, jako kadra harcerskiej kompanii morskiej, pod dowództwo marynarki wojennej”. Wspomniana drużyna była wykorzystywana do służby wartowniczej w puckim garnizonie⁶¹. Znad morza został skierowany do Warszawy, następnie jako kurier do Krakowa, skąd powrócił 19 sierpnia 1920 roku i tego sa-

duszpasterskie w Melbourne, Yarraville i West Sunshine po śmierci ojca Chrostowskiego objął o. Rajmund Koperski OP — zob. *Sprawozdania i komunikaty. Personalne*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 3 (1975), s. 321.

⁵⁸ Z. MAZUR OP, *Chrostowski Marcin Bronisław*, s. 213; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 116–117; C.J. WICHROWICZ OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, s. 93; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 65; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. — CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

⁵⁹ *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego...*, Warszawa 2007, s. 93; zob. też *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 82; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43.

⁶⁰ Zob. Pismo z dnia 6 lutego 1928 r. CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 7, zob. też dalszy tok postępowania tamże, k. 8 z wyszczególnieniem załączonych dokumentów niezbędnych do złożenia podania o awans.

⁶¹ CAW, Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. I.481.C.2564, k. 11; B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 65.

mego dnia wstąpił do 3. szwadronu III dywizji strzelców konnych⁶², wchodzącej w skład 1 Dywizji Litewsko-Białoruskiej⁶³ (jak nadmieniał w swym życiorysie, formacja ta w 1928 roku stanowiła 23 Pułk Ułanów Grodzieńskich⁶⁴). Służbę pełnił początkowo w taborze, po czym skierowany został do walki. Enigmatycznie o tym wspomina: „Byłem w Suwalszczyźnie na litewskim froncie i w okolicach Lidy brałem udział w pomniejszych walkach z bolszewikami. Po zajęciu Wilna zostałem jako uczeń 17 X zwolnionym do domu”⁶⁵. Wedle informacji zawartych w jego biografii za swą postawę — miał rozbroić 4 żołnierzy wroga, a innych nakłonić do poddania się, a nawet powstrzymać polskich żołnierzy przed ucieczką w chwili ataku nieprzyjaciela — miał otrzymać odznaczenie wojskowe⁶⁶. Warto jednakże nadmienić, że fakt uzyskania owego tajemniczego odznaczenia nie znajduje potwierdzenia w materiałach archiwalnych⁶⁷. Wypełniając podanie o przyjęcie na studia na Wydziale Rolnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, odnotował fakt odbycia służby wojskowej w 23 Pułku Ułanów Grodzieńskich w okresie od 17 sierpnia do 19 października 1920 roku w stopniu ułana oraz to, że nie otrzymał żadnego odznaczenia, a ze

⁶² Formacja ta została następnie przekształcona w 23 Pułk Ułanów Grodzieńskich; zob. też poświadczenie służby w 3 szwadronie III Dyonu Strzelców Konnych, Bronisław Chrostowski *był na froncie przeszło 6 tygodni* CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 14; zob. też tamże, k. 16v; odnośnie do służby wojskowej zob. też informacje o przebiegu służby wojskowej w 3 Pułku Strzelców Konnych (ułanów grodzieńskich) tamże, k. 17. Datę wstąpienia do wojska 19 sierpnia 1920 r. podał w kwestionariuszu repatriacyjnym — IPN, BU 0423/5676, s. 11. Zob. też B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 65.

⁶³ Zob. też B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 65; odnośnie do szlaku bojowego dywizji zob. szerzej J. DĄBROWSKI, *Bój odwrotowy nad Niemnem i Rosją 1ej Dywizji Litewsko-Białoruskiej (21–25 lipca 1920 roku)*, Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1933; T. KUTRZEBA, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień–październik 1920)*, Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1926, passim; J. ODZIEMKOWSKI, *Żebyśmy wolną Ojczyznę mieli... Dywizja Litewsko-Białoruska Wojska Polskiego listopad 1918–czerwiec 1919*, Brzeście: Bikstudio Krzysztof Marek Szwaczka, 2013; J. ODZIEMKOWSKI, *Lida 1920*, Warszawa: Bellona, 1994, s. 32–33; odnośnie do Dywizji Litewsko-Białoruskiej zob. też T. JABŁOŃSKI, *Zarys organizacji piechoty polskiej*, w: *Księga chwaly piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa: Departament Piechoty M.S. Wojskowych, 1937–1939, s. 207–209.

⁶⁴ Pułk ten wywodził się z kilku oddziałów. Jednym z nich była Samoobrona Ziemi Grodzieńskiej formująca się już w grudniu 1918 r., oddział w lutym 1919 r. stał się kawalerią 1 Dywizji Litewsko-Białoruskiej. Odnośnie do dziejów 23 pułku zob. szerzej T. JABŁOŃSKI, *Zarys organizacji piechoty*, s. 203; C. JANKOWSKI, J.S. TYM, *Historia Pułku*, w: *Wielka księga kawalerii polskiej 1918–1939*, t. 26: *23 pułk ułanów grodzieńskich*, Warszawa: Edipresse, 2013, s. 5 i n.

⁶⁵ CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 11; zob. też informacje o przebiegu służby wojskowej tamże, k. 17. Por. B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 65.

⁶⁶ Zob. M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 116, informacje przytoczone za H. GALUS, E. MIKOŁAJCZAK; za kampanię tę miał otrzymać zdaniem o. Rajmunda Koperskiego Krzyż Walecznych — zob. R. KOPERSKI, *O. Marcin Chrostowski OP*, s. 10.

⁶⁷ Zob. przykładowo kwestionariusz nominacyjny z 13 kwietnia 1928 r. CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 21.

służby wojskowej został zwolniony jako uczeń ochotnik⁶⁸. Być może błędnie utożsamiono posiadanie odznaczenia przyznawanego wszystkim obywatelom, którzy odbyli nienaganną służbę wojskową bądź cywilną w okresie 1918–1928, łącząc ten fakt z szlakiem bojowym jaki przeszedł w 1920 roku⁶⁹.

Należy podkreślić fakt, że służba Bronisława w 1 Dywizji zbiegła się z ofensywą wojsk polskich przeciwko bolszewikom w ramach bitwy nad Niemnem⁷⁰. 19 sierpnia, przygotowując się do wspomnianej bitwy, Józef Piłsudski skierował 1 Dywizję spod Radzymina do Bielska Podlaskiego w celu wzmocnienia 2 Armii⁷¹. 24 września 1920 roku dywizja piechoty, w której służył przysły dominikanin, skierowana została na Porzecze i uczestniczyła w walkach koło wsi Czarnucha-Zapurze, po czym miała być w gotowości do akcji w kierunku Lidy. Skierowani tam żołnierze 1 Dywizji starli się z Sowietami pod Nową Rudą, zajęli także Jezioro, następnie toczyli ciężkie walki o przeprawy na Lebio-dzie, przed skierowaniem ich do krwawych walk o Lidę⁷². Należy podkreślić, że zdaniem dowództwa armii opanowanie Lidy stanowiło klucz do zajęcia Grod-

⁶⁸ Zob. Podanie do Magnificencji Rektora Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie o przyjęcie na studia na Wydziale Rolnym od semestru zimowego 1922 r. z dnia 4 września 1922 r. — ASGGW, Akta studenckie, sygn. 1397/S.

⁶⁹ Zob. szerzej wspomnienie z uroczystości z okazji rocznicy pogrzebu o. Marcina, podczas których prezentowane były jego odznaczenia — *Zastużony Polak, żołnierz, kapłan O. Marcin Chrostowski 3.01.1904 – 31.07.1974*, s. 5–6, druk wydany przez Komitet Parafii North Sunshine i Yarraville zawierający wspomnienia o zmarłych zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9.

⁷⁰ Warto wspomnieć o intensywnych walkach na terenie Suwalszczyzny wymierzonych w Front Zachodni armii bolszewickiej. Działania zbrojne zaliczane do tzw. bitwy nad Niemnem rozpoczęły się 20 września 1920 r. Na temat działań wojennych w okolicach Lidy w okresie poprzedzającym wstąpienie Bronisława Chrostowskiego do wojska zob. J. DZICZKANIEC, *Samoobrona ziemi lidzkiej*, Warszawa: „Gryf”, 1992 (jest to reprint wydania Lida 1938); zob. też opis działań w 1920 r. — S. KOZICKI, *Bój pod Lidą*, Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1930 (tam edycja rozkazów oraz dokładny rys przebiegu frontu); J. ODZIEMKOWSKI, *Lida 1920*, s. 12 i n.; zob. też M. WRZOSEK, *Wojny o granicę Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1992, s. 321–325; tenże, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1921*, Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW, 1988, s. 585–593; L. WYSZCZELSKI, *Wojna o polskie kresy 1918–1921. W walce o niepodległość i terytorium państwa. Walki z czerwoną Rosją, Ukraińcami i Litwinami*, Warszawa: Dział Wydawniczy Bellona, 2011, s. 77 i n.; Z.M. MUSIALIK, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Włocławek: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne, [1991], s. 22 i n.

⁷¹ T. KUTRZEBA, *Bitwa nad Niemnem*, s. 25, 29; zob. też uwagi *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium*, t. II (marzec–październik 1920 r.), red. B. Polak, Koszalin: Wydawnictwo WSI, 1990, s. 139–140.

⁷² J. ODZIEMKOWSKI, *Lida 1920*, s. 19, 24, 29, 34, 47 i n.; S. KOZICKI, *Bój pod Lidą*, s. 20, 22–23, 27, 36, 41–44; zob. też T. KUTRZEBA, *Bitwa nad Niemnem*, s. 88 i n., 168 i n., 179 i n., 201 i n.; Z.M. MUSIALIK, *Wojna polsko-bolszewicka*, s. 138 i n.; *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium*, t. II, s. 143–144.

na i pokonania Frontu Zachodniego⁷³. W wyniku dwudniowej bitwy o Lidę (28–29 IX 1920 r.) Rosjanie utracili ponad 10 tys. żołnierzy (10 tys. dostało się do niewoli)⁷⁴.

Wedle wyliczeń zawartych we wniosku o awans z podporucznika rezerwy do stopnia porucznika rezerwy w 1920 roku o. Marcin przebywał na froncie łącznie 2 miesiące. We wniosku ołówkiem dopisano, że jako kleryk w klasztorze dominikanów w Krakowie został przeniesiony „do pos[politego] ruszenia bez broni, tem samem awansowanie go nie może mieć miejsca 27 III 1934”⁷⁵.

3. SŁUŻBA WOJSKOWA W LATACH 1926–1934

Wspomniany powyżej wniosek mówi nie tylko o udziale Bronisława Chrostowskiego w walkach z bolszewikami w 1920 roku. Dowiadujemy się z niego, że przed wstąpieniem do zakonu miał obowiązek stawiania się jeszcze nie raz na służbę wojskową. Jej przebieg prezentuje tabela nr 1.

Tabela nr 1
Przebieg służby wojskowej w dwudziestoleciu międzywojennym

L.p.	OKRES SŁUŻBY	STOPIEŃ	FUNKCJA	ODDZIAŁ
1.	19.08.1920 – 17.10.1920	ułan	ułan	23 pułk ułanów
2.	4.07.1925 – 09.1926	strzelec starszy strzelec	—	Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty w Ostrowi-Komorowi
3.	13.07.1926 – 24.07.1926	szeregowy	strzelec	44 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych
4.	25.07.1927 – 1.05.1927	szeregowy	uczeń	Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty w Ostrowi Mazowieckiej – Rawie
5.	14.10.1926	starszy szeregowy	—	Jw.

c.d. na następnej stronie

⁷³ J. ODZIEMKOWSKI, *Lida 1920*, passim; S. KOZICKI, *Bój pod Lidą*, s. 6–8; zob. też T. KUTRZĘBA, *Bitwa nad Niemnem*, s. 45–54 (rozdz. *Mysł przewodnia planu operacyjnego Naczelnego Wodza i jego rozkazu do bitwy nad Niemnem*); odnośnie do samych działań wojennych zob. tamże, s. 139 i n.

⁷⁴ J. ODZIEMKOWSKI, *Lida 1920*, s. 86; zob. też uwagi o znaczeniu boju pod Lidą: S. KOZICKI, *Bój pod Lidą*, s. 153–157, 169.

⁷⁵ CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 5.

Tabela nr 1, c.d.

L.p.	OKRES SŁUŻBY	STOPIEŃ	FUNKCJA	ODDZIAŁ
6.	1.02.1927	kapral	—	Jw.
7.	1.05.1927	plutonowy podchorąży	—	Jw.
8.	5.05.1927	plutonowy podchorąży		Po ukończeniu kursu skierowany do 44 Pułku Piechoty
9.	19.05.1927	Jw.		Powrócił do 44 Pułku Piechoty
10.	2.05.1927 – 13.08.1927	plutonowy podchorąży	dowódca drużyny i plutonu	44 p.s.kr.
11.	13.08.1927	Jw.		Urlopowany z wojska
12.	11.08 – 20.09.1930	podporucznik rezerwy		6-tygodniowe ćwiczenia dla ofic. rezerwy w 15 pp
13.	1932	Jw.		Jw.
14.	10.1934	Jw.		Przeniesiony do pospolitego ruszenia

Źródła: CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 5, 17, 21, 22; CAW, sygn. IV.501.2.574 Ewidencja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy powrócili do Polski, t. 13, Rejestracyjny Spis nr 13, nr 9 Chrostowski Bronisław; CAW, sygn. I.481.C.2564, poszyt 1; IPN, BU 0423/5676, s. 11, 12.

Po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej kontakt Chrostowskiego z armią został przerwany na kilka lat. 13 lipca 1926 roku, już po ukończeniu wyższych studiów w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Bronisław został wcielony do wojska w ramach Szkoły Podchorążych Piechoty w Komorowie (w I Baonie Szkolnym Piechoty 2 Kompanii Podchorążych Rezerwy)⁷⁶. Szkolenie rozpoczął 25 lipca 1926 roku, a ukończył 1 maja następnego roku z wynikiem bardzo dobrym⁷⁷. Bronisław Chrostowski, wspominając ten fakt, nie nadmienił, że osiągnął czwartą lokatę (na 84 uczestników)⁷⁸. Następnie zo-

⁷⁶ Zob. adnotacje o przebiegu służby wojskowej — wcielony z poboru 14.07.1926 r. — CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 17. Odnośnie do systemu poboru do Wojska Polskiego zob. uwagi w: A. WODZYŃSKI, *W odwrocie i walce. Codziennosc żołnierzy polskich podczas kampanii 1939 roku*, Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2013, s. 13–14.

⁷⁷ CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 11.

⁷⁸ CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 6. Por. B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 65.

stał skierowany na Wołyń, gdzie miał odbywać praktykę w Równem. Decyzją władz w poczet jego obowiązkowej służby zaliczony został udział w kampanii 1920 roku, z tego względu po 13 miesiącach został zwolniony ze służby w wojsku w połowie sierpnia 1927 roku⁷⁹.

Dalsze informacje o działalności wojskowej znajdują się w protokołach z odbytych szkoleń dla rezerwistów. Od 11 sierpnia do 20 września 1930 roku, już jako podporucznik rezerwy, odbywał szkolenie w 15 Pułku Piechoty, które zakończył z wynikiem bardzo dobrym⁸⁰. Kwestionariusz podsumowujący służbę był zbudowany wedle podziału na następujące działy:

- 1 – zalety osobiste
- 2 – zdolności fizyczne
- 3 – inteligencja
- 4 – zdolności organizacyjne
- 5 – zdolności kierownicze
- 6 – zdolności wychowawcze
- 7 – ogólna wartość służby
- 8 – wniosek na przydatność w służbie.

Każdy z działów uwzględniał dalsze szczegółowe zagadnienia. Warto podkreślić jest to, że rezerwista Chrostowski otrzymywał przeważnie najwyższe noty, jedynie sporadycznie ocenę określaną jako dobrą. Warto wspomnieć o kilku komentarzach zapisanych w poszczególnych działach. I tak w części pierwszej obejmującej zalety osobiste otrzymał następujące oceny:

- Poczucie honoru i godności własnej — b. duże
- Odwaga, zachowanie się w boju osobiście — b. duże
- Ideowość w pojmowaniu służby w armii narodowej — b. duża
- [...] Stosunek do podwładnych — b. dobry
- Dbłość o żołnierza — b. duża
- Stosunek do kolegów (poczucie koleżeństwa) — b. dobry
- Gotowość ponoszenia odpowiedzialności za swe czyny — b. duża.

W ocenie opisowej bezpośredniego przełożonego można odnaleźć między innymi następującą opinię: „Wykazał ogromnie dużo ruchliwości i zainteresowania

⁷⁹ CAW, sygn. I.481.C.2564, k. 11; zob. też informacje o przebiegu służby wojskowej tamże, k. 17.

⁸⁰ CAW, sygn. I.481.C.2564, poszyt 1 (paginacja teczki obejmuje ponumerowane arkusze obejmujące opinię z odbytych poszczególnych szkoleń rezerwy oraz kolejnych dokumentów).

się wojskiem. O żołnierza b. dbały, otacza go troskliwością [...] Zawsze pogodny”⁸¹. Podobnie wysoko oceniono pozostałe jego zdolności: fizyczne („B. ruchliwy, fizycznie wytrzymały”), intelektualne („Inteligencja duża, b. dobrze orientuje się w sytuacjach”), organizacyjne („B. dobry wychowawca”), kierownicze („Pełen inicjatywy, łatwo zapala się, przed frontem pomysłowy”), wychowawcze („Zmysł wychowawczy posiada w dużym stopniu”) oraz ogólną wartość służby („B. wartościowy oficer rezerwy”). Dowódca pułku płk Jan Jagmin Sadowski opinię podsumował następująco: „Bardzo dobry oficer i dobry dca plut. [dowódca plutonu]”, co potwierdził dowódca II baonu mjr Łepkowski⁸².

Następne ćwiczenia, w których uczestniczył jako podporucznik rezerwy, dowodząc plutonem, miały miejsce od 18 lipca do 27 sierpnia 1932 roku, we wspomnianym już wyżej 15 Pułku Piechoty⁸³. Także i tym razem otrzymał wyróżniającą ocenę swych przełożonych. I tak w poszczególnych kategoriach odnotowano:

- 1 – ocena wartości osobistych — Wykazał bardzo duże zainteresowanie wojskiem i ogromną dążność do poznawania tegoż. Charakter ustalony — poważny, stanowczy. Wybitnie obowiązkowy i pilny, o żołnierza troskliwie dbały, otaczający go „ojcowską” opieką, w stosunku do przełożonych zdyscyplinowany. Wybitnie koleżeński, typ ideowego oficera o wielkim poczuciu honoru i godności stanu oficerskiego.
- 2 – ocena wartości fizycznych — Fizycznie dobrze rozwinięty, ruchliwy, bardzo wytrzymały.
- 3 – inteligencja — Inteligencja duża, szybko i dobrze orientujący się w nowych sytuacjach.
- 4 – ocena wartości zawodowych — Bardzo dobry dowódca, szybko i trafnie pobierający decyzję, oraz konsekwentnie dążący do jej wykonania. Wyszkolenie fachowe jak na oficera rez. wybitne.
- 5 – ocena zdolności organizacyjnych i administracyjnych — Bardzo dobry organizator pracy. Wykazał w pracach powierzonych sumiennosc, planowosc, samodzielność i dokładność w wybitnym stopniu.
- 6 – ocena zdolności kierowniczych i wychowawczych — Względem podwładnych wymagający i sprawiedliwy, stale jednakowo życzliwie się odnoszący, czem zyskuje sobie serca podwładnych.
- 7 – określenie przydatności służbowej — Bardzo dobry d-ca plutonu strzel. Nadaje się na dowódcę komp., lub adiutanta baonu.

⁸¹ CAW, sygn. I.481.C.2564, poszyt 1.

⁸² CAW, sygn. I.481.C.2564, poszyt 1.

⁸³ CAW, sygn. I.481.C.2564, poszyt 3.

W oczach dowódcy kompanii porucznika Niezabitowskiego był to „wybitny oficer rezerwy”, co potwierdził dowódca I/15 pp mjr Borys Barwiński⁸⁴.

4. II WOJNA ŚWIATOWA

Pomimo pokładanych w nim nadziei, swej przyszłości Bronisław Chrostowski nie związał z armią, wybrał życie zakonne. Jednakże złożone losy Polski w XX wieku ponownie skierowały go do służby wojskowej. W 1939 roku odbywał studia zakonne w Rzymie⁸⁵, a podczas wakacji uczył się języka francuskiego we Francji⁸⁶, gdzie zgodnie z decyzją władz generalnych Zakonu Kaznodziej-skiego z dnia 20 czerwca 1939 roku miał odbywać dalsze studia teologiczne⁸⁷. W lipcu 1939 roku znajdował się w Studium Generalnym Prowincji Tuluskiej w klasztorze Saint Maximin pod Marsylią⁸⁸. Wybuch II wojny zastał go więc na francuskiej ziemi.

Tabela nr 2
Przebieg służby w czasie II wojny światowej

Lp.	OKRES SŁUŻBY	SPRAWOWANE FUNKCJE I PRZYDZIAŁY SŁUŻBOWE
1.	1939–1940	kapelan pomocniczy we Francji
2.	11.01.1940	kapelan pomocniczy Stacji Zbornej w Carpiagne koło Marsylii
3.	22.03.1940 ⁸⁹	Nominacja na kapelana czasu wojny
4.	27.06.1940	

c.d. na następnej stronie

⁸⁴ CAW, sygn. I.481.C.2564, poszyt 3. Fragment powyższej opinii przytacza w biogramie o. Marcina B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 66.

⁸⁵ Zob. szerzej wspomnienia odnoszące się do czasów wspólnych studiów w Lwowie i Rzymie *Wspomnienia O. Józefa Paściaka OP o współbracie Marcinie Stan. Chrostowskim* APPD, 528/305/0/2/10, mps, s. 3 i n.

⁸⁶ H. GALLUS, *Człowiek dla drugich. Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 173; zob. też CAW, Kolekcja akt żołnierzy polskich powracających z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, sygn. IV.501.2.574 Ewidencja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy powrócili do Polski, t. 13, Rejestracyjny Spis nr 13, nr 9 Chrostowski Bronisław; zob. też *Uzupelnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

⁸⁷ M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 118; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 73.

⁸⁸ *Wspomnienia O. Józefa Paściaka OP o współbracie Marcinie Stan. Chrostowskim* APPD, 528/305/0/2/10, mps, s. 6; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66.

⁸⁹ Zob. IPN, BU 0423/5676, s. 10; CAW, sygn. II.56.6450, s. 3.

Tabela nr 2, c.d.

Lp.	OKRES SŁUŻBY	SPRAWOWANE FUNKCJE I PRZYDZIAŁY SŁUŻBOWE
5.	15.10 [?] – 1.10.1940 ⁹⁰	kapelan Stacji Zbornej ⁹¹ w Rothesay
6.	1.10.1940 – 8.05.1941	kapelan 1 Szpitala Wojennego w Szkocji
7.	8.05.1941 – 8.02.1944	kapelan biskupa polowego
8.	8.02.1944 – 1.06.1944	Przydział do Centrum Wyszkożenia Piechoty ⁹²
9.	1.06.1944 – 1.09.1944	Ofic. Kadra — urlop
10.	1.09.1944 – 13.03.1946 ⁹³	kapelan 9 Batalion Strzelców Flandryjskich w 1 Dywizja Panczernej
11.	8.12.1944 – 22.03.1945	Obóz uzupełnień 1 Dywizji Panczernej
12.	3.03.1946 – 10.04.1946	Przydział do Centrum Wyszkożenia Piechoty
13.	15.03.1946 – 3.01.1947 ⁹⁴	polski kapelan w obozie repatriantów w Szkocji
14.	10.04.1946 – 31.10.1946	Kuria Biskupa Polowego
15.	10.01.1947	Powrót do kraju

Źródła: IPN, BU 0423/5676, s. 9, 12; Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 1, 4.

⁹⁰ Wspomniany obóz został utworzony rozkazem z dnia 11 sierpnia 1940 r., w jego treści nadmieniono, że informacja o mianowaniu kapelana zostanie podana w późniejszym terminie — zob. K. KACZMARSKI, *Nie tylko Rothesay. Oficerskie obozy izolacyjne oraz obóz dyscyplinarny dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii (1940–1943)*, Rzeszów — Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Rzeszowie, 2020, Aneks nr 3, 11 sierpień 1940 r. Rozkaz dowódcy obozów i oddziałów WP w Szkocji gen. dyw. Mariana Kukiela o utworzeniu Zgrupowania Oficerów w Rothesay, s. 219.

⁹¹ Zgrupowanie oficerów nieprzydzielonych.

⁹² Kronika wymienionej placówki wspomina o uroczystych nabożeństwach sprawowanych np. z okazji śmierci marszałka Piłsudskiego, jednak niestety nie podaje nazwisk kapłanów sprawujących msze, brak także wzmianek poświadczających aktywność Marcina Chrostowskiego — zob. IPMS, C 50.

⁹³ W poniższych dokumentach podawana jest data 15 III 1946 r. Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

⁹⁴ Kwestionariusz wypełniony 28 I 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 2; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

Ojciec Chrostowski pragnął wspierać polskich żołnierzy, dlatego też zgłosił się do wojska, aby pełnić posługę kapelana⁹⁵. Co prawda ordynariusz połowy bp Józef Gawlina organizował służby duszpasterskie w armii powstającej we Francji, jednak nie mógł od razu przyjąć księży ochotników i powierzyć im obowiązków kapelanów, gdyż konieczna była zgoda władz francuskich na zwiększenie liczby etatów kapelanów wojskowych w dywizjach polskich. Dlatego też kandydaci ci wstępowali ochotniczo na kurs podchorążych w Coëtquidan w Bretanii, a następnie w kwietniu uzyskiwali oficjalną nominację na kapelanów. Z tym związany był także awans na kapitana Wojska Polskiego⁹⁶. Ojciec Chrostowski pełnił posługę duszpasterską w obozach zbornych dla żołnierzy polskich we Francji znajdujących się na terenie baz francuskich sił powietrznych w miejscowościach Istres oraz Salon-de-Provence pod Marsylią⁹⁷. Począwszy od 18 stycznia 1940 roku, kiedy to został przyjęty do Wojska Polskiego, pełnił oficjalnie obowiązki kapelana Stacji Zbornej w podmarsylskim Carpiagne⁹⁸. Wyjątkowe zaangażowanie duszpasterskie wśród żołnierzy zostało dostrzeżone przez biskupa połowego Gawlinę, który w liście z dnia 23 maja 1940 roku złożył wyrazy podziękowania za ofiarną pracę. W korespondencji z biskupem zapewne został poruszony temat zbyt małej liczby modlitewników dla żołnierzy, albowiem we wspomnianym liście ordynariusz nadmieniał, że obecnie drukowane są stosowne publikacje nakładem Ministerstwa Spraw Wojskowych⁹⁹. W dokumentach wypełnionych już po powrocie do kraju po zakończeniu wojny Marcin Chrostowski odnotował w rubryce „Wykaz awansów i zmian personalnych”: „kapelan — 22 III 1940 r.”¹⁰⁰. W literaturze przedmiotu można napotkać informacje, że decyzją bpa Gawliny z 5 kwietnia 1940 roku objął stanowisko kanclerza Kurii

⁹⁵ Zob. też wspomnienia o. Studzińskiego, który pisze, że otrzymał z Francji list od o. Chrostowskiego z informacją o powołaniu — A.F. STUZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*, Kraków: Wydawnictwo i Reklama K&Z Nowakowscy, 1998, s. 103; por. H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 75 i n.; *Siedemdziesiąt lat życia*, w: *Zastużony Polak, żołnierz, kapłan O. Marcin Chrostowski 3.01.1904 – 31.07.1974*, s. 3, druk zawierający wspomnienia o zmarłych zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9.

⁹⁶ Zob. szerzej Z. WERRA, B. POLAK, *Duszpasterstwo Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek i in., Lublin: TN KUL, 2004, s. 595, 597.

⁹⁷ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 25; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 118; zob. też H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, s. 173.

⁹⁸ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 76; zob. też *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 82; *Księga Zmarłych braci i ojców w. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43; zob. też J. BOCHEŃSKI, *Wspomnienia*, Kraków: Philed, 1994, s. 153.

⁹⁹ APPD, 528/305/0/3/21, List nr 688/40 z dnia 23 maja 1940 r., brak paginacji.

¹⁰⁰ CAW, sygn. II.56.6450, s. 3.

Polowej Wojska Polskiego we Francji¹⁰¹, aczkolwiek, jak nadmieniam w swym dzienniku biskup polowy, tego dnia kanclerzem mianował ks. Bronisława Michalskiego¹⁰².

W czerwcu 1940 roku po zajęciu Francji przez III Rzeszę kpt. Chrostowski wraz z Stacją Zborną Carpiagne ewakuował się do Wielkiej Brytanii — najpierw koleją, potem drogą morską na „Sobieskim” i „Batorym”. Początkowo przebywał w Szkocji, gdzie do września 1940 roku był kapelanem obozu w Rothesay, położonego na wyspie Bute u wybrzeży Szkocji w zatoce Firth of Clyde¹⁰³. Z czasów pobytu o. Marcina w Rothesay zachowała się wygłoszona przezeń konferencja skierowana do polskich oficerów. Wokół tego miejsca zarówno w czasie wojny, jak i po jej zakończeniu narosło wiele mitów. Obóz ten określany był „Wyspą Węzów”, „szkocką Berezą” czy „szkocką Wyspą Sołowiczką”, z tego powodu warto choć pokrótce przedstawić genezę tego miejsca.

Czarna legenda wynikała z faktu, że zorganizowano tam Stację Zborną Oficerów, w której skład wchodziło Zgrupowanie Oficerów Nieprzydzielonych (oficjalnie utworzone 14 VIII 1940 r.). Plan sformowania specjalnego obozu dla oficerów „niereprezentujących żadnych wartości bojowych” zgłosił gen. Władysław Sikorski już 26 czerwca 1940 roku, był on następnie doprecyzowywany 11 i 18 lipca. W końcu 23 lipca zapowiedział stworzenie dla oficerów starszych wiekiem ośrodka w jednym z miast szkockich; ich zadaniem miała być praca nad wybranymi zagadnieniami wojskowymi. W myśl rozkazu tworzącego obóz z 11 sierpnia tego roku obowiązkiem tych oficerów było opracowanie zagadnień taktycznych związanych z doświadczeniami kampanii wrześniowej 1939 roku oraz zachodniej z 1940 roku we Francji¹⁰⁴. Warto wspomnieć, że zaczęto także tworzyć zgrupowania dla oficerów, gdzie kierowano ich nie tylko ze względu na wiek, ale nade wszystko z racji przekonań politycznych i związków

¹⁰¹ J. ODZIEMKOWSKI, S. FRĄTCZAK, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa: Rytm – Belona, 1996, s. 160.

¹⁰² J. GAWLINA, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939–1945*, wstęp i oprac. J. Myszoń, Katowice: Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszoń, Księgarnia św. Jacka, 2019, s. 125; zob. też W. CIEŃSKI, *Od Lwowa do Teheranu. Wspomnienia duszpasterskie 1939–1942*, wybór i opracowanie J. Żurek, Katowice — Warszawa: WueM, Collegium Verum, 2021, s. 39–41.

¹⁰³ K. KACZMARSKI, *Nie tylko Rothesay*, s. 60; zob. też W. SZYMBORSKI, *Konferencja Ojca Marcina Chrostowskiego wygłoszona w obozie w Rothesay*, s. 233–250.

¹⁰⁴ Szerzej zob. wyczerpujące studium K. KACZMARSKI, *Nie tylko Rothesay*, s. 9, 21–22, 29, 57, 174–177, aneks nr 3 11 sierpień 1940 r. Rozkaz dowódcy obozów i oddziałów WP w Szkocji gen. dyw. Mariana Kukiela o utworzeniu Zgrupowania Oficerów w Rothesay s. 217–220; zob. też M. DYMARSKI, *Polskie obozy odosobnienia we Francji i w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1942*, „Dzieje Najnowsze”, 3 (1997), s. 121–124.

z minionym reżimem sanacyjnym¹⁰⁵. 16 sierpnia gen. Sikorski na posiedzeniu komisji wojskowej Rady Narodowej o obozie Rothesay wypowiedział się następująco: „Trzystu oficerów zostało odesłanych na wyspę Bute, położoną między Irlandią a Wielką Brytanią. Są to oficerowie, którzy siali ferment i niepokój w wojsku. Jeśli chodzi o pomysł umieszczenia tych oficerów na wyspie, to miał on na celu wykluczenie zarzutu jakiegokolwiek prześladowania ich, a poza tym potrzebę izolowania ich od zdrowego elementu. Oficerowie ci — nawiasem mówiąc — mieszkają w dobrych warunkach w pensjonatach kąpieliska, do którego jeździli najbogatsi ludzie”¹⁰⁶.

Następnie o. Chrostowski sprawował posługę duszpasterską jako kapelan Szpitala Wojennego nr 1 w Seymington (od 17 IX 1940 r.¹⁰⁷), pełnił także posługę w szpitalu Taymonth Castle-Kenmore w Szkocji¹⁰⁸. W czasie ewakuacji oddziałów z Francji z „niezastąpionym o. Chrostowskim” zetknął się o. Bocheński, który tak opisał to spotkanie: „Ten miał tylko jedną troskę — gdzie tu znaleźć ornat? A po kiego licha ornat? pytam go. Ano, odpowiada, bo może my nie zginiemy, a dobry ornat przyda się w naszej prowincji. Ma francuskie pieniądze z żołdu, które trzeba koniecznie wydać”¹⁰⁹. Ten drobny incydent w pełni oddaje zaangażowanie o. Marcina, który nawet w tak trudnych momentach nie dbał o siebie, a myślał o przyszłości wspólnoty zakonnej.

Będąc w Wielkiej Brytanii w Crawford (mieścił się tam obóz szkoleniowy polskiej armii, nazwany następnie Centralnym Ośrodkiem Wyszczolenia)¹¹⁰,

¹⁰⁵ K. KACZMARSKI, *Nie tylko Rothesay*, s. 24 i n.; zob. też J. PIETRZAK, *Wylimitowanie z szeregow elementu uciążliwego i niebezpiecznego. Sprawa Obozu Dyscyplinarnego Armii Polskiej na Wschodzie w Latrum w Palestynie (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze”, 2 (2015), s. 79. Uprzednio obóz taki sformowano na terenie Francji — zob. L. KANIA, *Służba sprawiedliwości Wojska Polskiego we Francji i w Wielkiej Brytanii (październik 1939–październik 1940)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 15 (66) (2014), nr 1 (247), s. 82; M. DYMARSKI, *Polskie obozy odosobnienia*, s. 116.

¹⁰⁶ Cyt. za: K. KACZMARSKI, *Nie tylko Rothesay*, s. 36; por. M. DYMARSKI, *Polskie obozy odosobnienia*, s. 122–123; szerzej o warunkach panujących w obozie traktuje jeden z rozdziałów książki K. KACZMARSKI, *Nie tylko Rothesay*, s. 48–75, aneks nr 4, 1940 sierpień 27, Rothesay — Plan pracy wyszkoleniowej w Zgrupowaniu Oficerów w Rothesay zatwierdzony przez jego dowódcę gen. bryg. Bolesława Jacynę-Jatelnickiego, s. 227–231.

¹⁰⁷ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66; H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, s. 173; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 77; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4; por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina — APPD, 528/305/0/2/9.

¹⁰⁸ Zob. też artykuł S. PODLEWSKIEGO, *Odszedł kapelan WP i duszpasterz polonijny*, s. 8; wycinek znajduje się w jednostce APPD, 528/305/0/2/9; por. wspomnienia Władysława Florczyka, który przebywał wówczas w tym szpitalu — APPD, 528/305/0/2/11, wspomnienia nr 8, s. 1.

¹⁰⁹ J. BOCHEŃSKI, *Wspomnienia*, s. 155.

¹¹⁰ W obozie szkoleniowym organizował między innymi wykłady z teologii, dogmatyki, historii Kościoła — H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 82.

o. Marcin początkowo pracował jako kapelan oddziałów polskich, następnie przebywał w Ballahousten Park, po czym skierowany został do szpitala w Seymington w Szkocji¹¹¹. Przez niemalże rok pełnił posługę duszpasterską w obozach i w Szpitalu Wojskowym nr 1 w Szkocji¹¹². Jak sam nadmieniał w jednym z wypracowań do nauki angielskiego w 1946 roku, postanowił nauczyć się tego języka, albowiem nie władali nim przebywający w Szkocji polscy żołnierze. Chciał im w ten sposób pomóc w kontaktach z miejscową ludnością. Po latach sam się zastanawiał, jak mógł podjąć się tego wyzwania, ale z szczerością stwierdził, że był znacznie młodszy i odważniejszy¹¹³.

Warto także wspomnieć o pracach literackich o. Marcina, który zarówno na terenie Wysp Brytyjskich, jak i później, przebywając w Ziemi Świętej, pisywał do periodyków religijnych adresowanych zarówno do żołnierzy, jak i osób cywilnych¹¹⁴. Przebywając na terenie Szkocji, czynnie angażował się w powstanie biuletynu Polowej Kurii Biskupiej pt. „W imię Boże. Ulotka religijna / In the Name of God — a Polish Religious Pamphlet.” Czasopismo to ukazywało się w dwóch wersjach — jedna z nich przeznaczona była dla oddziałów 2 Korpusu, a druga — dla wojska polskiego na terenie Wielkiej Brytanii¹¹⁵. Periodyk ukazujący się na wschodzie powstał z inicjatywy o. Marcina¹¹⁶, a jego redaktorem został o. Bocheński, ogłaszany był drukiem jako organ Biura Prasowego Bisku-

¹¹¹ M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 118–119; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 80.

¹¹² Zob. też *Uzpełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

¹¹³ Zob. zeszyt ćwiczeń do nauki angielskiego z marca 1946 r. APPD, 528/305/0/5/35, [Zapiski związane z nauką języków obcych: angielskiego, rosyjskiego, niemieckiego i francuskiego].

¹¹⁴ Zob. przykładowo informacje o publikacjach o. Marcina: R. ZADURA, *Działalność wydawnicza O. Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego OP podczas II wojny światowej w latach 1940–1943*, „Archiwum Emigracji. Studia — szkice — dokumenty”, 1–2 (2010), s. 154.

¹¹⁵ R. ZADURA, *Działalność wydawnicza*, s. 142; zob. też S. LEWANDOWSKA, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1993, s. 77–78, 149; U. KRAŚNICKA-ZAJDLER, *Arcybiskup Józef Gawlina dziennikarz, redaktor, wydawca*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach historyków i duszpasterzy. W 50. rocznicę śmierci Biskupa Polowego*, red. Z. Kępa, Warszawa — Mińsk Mazowiecki: Kuria Polowa Wojska Polskiego, Oficyna Wydawnicza „Zbroja”, 2015, s. 135–136; J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 217; zob. też opis treści artykułów ogłaszanych w czasopiśmie drukowanym w Ziemi Świętej — Z. WERRA, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009, s. 148–153; zob. list Stanisława Bełcha stwierdzający, że o. Marcin szerzył wśród wojskowych periodyki katolickie — APPD, 528/305/0/2/12.

¹¹⁶ Zob. opinię, że w okresie jerozolimskim dziejów periodyku jego redaktorem był o. Marcin Chrostowski — J. BORKOWICZ, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945*, cz. 2, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 21 (1988), s. 211; por. M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce: „Color Press”, 2004, s. 92.

pa Polowego WP. Był skierowany do osób świeckich, zawierał artykuły o treści religijnej, literackiej, informacje z życia Kościoła, a także dział *Pytania i odpowiedzi*, w którym redakcja ustosunkowywała się do pytań czytelników na temat wiary¹¹⁷. Ponadto w Szkocji w Perth o. Chrostowski współpracował z redakcją miesięcznika „Nauka Chrystusowa”¹¹⁸, publikował także prace z zakresu historii Kościoła katolickiego i szkockiego¹¹⁹. Zagadnienie różnic pomiędzy anglikanizmem a katolicyzmem było przedmiotem konferencji i pogadanek głoszonych przezeń w Crawford¹²⁰. Przebywając w Kurii Biskupa Polowego, wspierał prace około wydania *Mszaliku polskiego* ogłoszonego w 1942 roku oraz polskiego przekładu modlitwy św. Tomasza *Ad vitam sancte agendam*¹²¹. Będąc w Szkocji, nie tylko wspierał słowem i piórem polskich żołnierzy, ale nie zapomniał także o bardziej prozaicznej pomocy materialnej¹²².

Przełomowy w posłudze duszpasterskiej o. Marcina okazał się 24 kwietnia 1941 roku, kiedy został mianowany kapłanem biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny¹²³. Wraz z hierarchą odbył podróż do Związku

¹¹⁷ S. LEWANDOWSKA, *Prasa polskiej emigracji*, s. 149; zob. R. ZADURA, *Działalność wydawnicza*, s. 142; odnośnie do samego periodyku zob. też uwagi A.K. KUNERT, *Biskup największej diecezji na świecie Józef Feliks Gawlina 1892–1964*, w: *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. A.K. Kunert, t. III: *Przemówienia — pisma — rozkazy 1939–1945*, Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, „Adiutor”, 2002, s. 13; J. BORKOWICZ, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego*, s. 210–211.

¹¹⁸ Odnośnie do periodyku zob. szerzej uwagi U. KRAŚNICKA-ZAJDLER, *Arcybiskup Józef Gawlina*, s. 135; J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 217.

¹¹⁹ Zob. jeden z numerów „Nauki Chrystusowej”, który został poświęcony dziejom anglikanizmu i Kościoła w Szkocji. Warto wspomnieć, że ideą tego numeru miesięcznika było przekazanie żołnierzom wiedzy nt. zagadnienia życia religijnego, któremu poświęcono cały numer. Por. M. CHROSTOWSKI, *Kościół szkocki*, „Nauka Chrystusowa”, 2 (1941), z. 4 (kwiecień), s. 3–15; uprzednio praca ta ukazała się drukiem na łamach periodyku: „W Imię Boże”, nr 3–5, zob. informacja zawarta na s. 15.

¹²⁰ Zob. Wypowiedź nt. *Co to jest kościół anglikański*, APPD, Ao 528/305/0/6/42.

¹²¹ Zob. List Stanisława Betcha — APPD, 528/305/0/2/12; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 88.

¹²² Zob. Podziękowania za przekazanie datków finansowych na rzecz ubogich w diecezji Dunkeld z dnia 6.03.1941 APPD, 528/305/0/3/21; zob. też H. GALLUS, *Kapłan naszych czasów*, „Gazeta Niedzielną” (Londyn), 6 (1975), s. 3; praca ta została także wydana jako osobny druk: H. GALLUS, *Kapłan naszych czasów o. Marcin Chrostowski, O.P.*, Londyn; E. MARTIN, *Szedł przez życie czyniąc dobrze*, „Przewodnik Katolicki”, 16 II 1975, artykuły zachowane w jednostce archiwalnej APPD, 528/305/0/2/9.

¹²³ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 66; H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, s. 173; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 86 i n.; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 119. W jednym z wypracowań spisanych w celu doskonalenia znajomości języka angielskiego zakonnik wspominał, że w maju 1941 r. został przeniesiony ze Szkocji do kurii biskupiej w Londynie — APPD, Ao 528/305/0/5/35.

Socjalistycznych Republik Radzieckich¹²⁴. Jego terytorium opuścił 31 sierpnia 1942 roku wraz z ostatnim transportem wojsk polskich¹²⁵. Potem przebywał jeszcze w Iranie i Iraku, a od listopada 1942 także w Jerozolimie¹²⁶.

W czasie podróży do ZSRR los zetknął o. Marcina z jednym z przyszłych wybitnych ojców, który po zakończeniu wojny także był zaangażowany w działalność duszpasterstwa akademickiego — z Joachimem Badenim, który wówczas był żołnierzem PSZ na Zachodzie. Uczestniczył bowiem w mszy sprawowanej przez biskupa w nader nieoczekiwanym miejscu — w kajucie statku, którym podróżowali z Gibraltaru¹²⁷. Czas towarzyszenia o. Marcina biskupowi polowemu podczas jego wizytacji jest stosunkowo dobrze rozpoznany w literaturze przedmiotu¹²⁸, z tego względu poniżej zostaną jedynie zasygnalizowane wybra-

¹²⁴ Relacja z podróży z Wielkiej Brytanii do Teheranu została wydana drukiem: *Podróż do Rosji biskupa Gawliny — w świetle relacji spisanej przez jego kapelana o. Marcina Chrostowskiego*, wyd. W. Szymborski, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum”, 1 (2021), s. 253–301.

¹²⁵ Zob. J. ODZIEMKOWSKI, S. FRĄTCZAK, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, s. 164; M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 31; Z. WERRA, *Działalność duszpasterska*, s. 138. Zob. też *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim*, s. 166.

¹²⁶ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4.

¹²⁷ *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim*, s. 167; zob. też APPD, 528/305/0/2/4, [Podróż do Rosji], s. 11; por. opinię biskupa o przyszłym dominikaninie: J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 340; zob. też informacje o pobycie wówczas podporucznika Badeniego — J. SYREK, *Nie bój się żyć. Biografia ojca Joachima Badeniego*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2014, s. 161.

¹²⁸ Informacje o pobycie w ZSRR zostały dokładnie zrelacjonowane w jego biografii okraszzonej licznymi cytatami ze wspomnień bpa Gawliny oraz tekstów pióra o. Marcina — H. GALUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 94–156. Odnośnie do działań mających na celu zorganizowanie wyjazdu i sam jego przebieg zob. uwagi zawarte w korespondencji Stanisława Kota: S. KOT, *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*, Londyn: skł. gł. Jutro Polski, 1955, nr 14, s. 105–106, nr 98 s. 266–267, nr 126, 284, nr 132 s. 289, nr 136 s. 293–294, nr 148 a s. 301, nr 160 s. 310, nr 162 s. 310–311, nr 164 s. 314, nr 166 s. 315–316, nr 172 s. 319–321, nr 177 s. 323, nr 215 s. 344; odnośnie do wagi i znaczenia korespondencji prof. Kota w kontekście dziejów misji bpa Gawliny zob. R. ZAPART, *Status prawny Biskupa Polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny i jego relacje z władzami RP na Uchodźstwie — źródła i materiały*, w: *W kręgu badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym. Istota i metodologia*, red. S. Zych, B. Walicki, Lublin — Sokołów Małopolski: Miejska i Gminna Biblioteka Publiczna, 2015, s. 427–428; zob. też W.J. WYSOCKI, *Relacje Naczelnego Wodza gen. W. Sikorskiego z gen. J. Gawliną, Biskupem Polowym Wojska Polskiego*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach historyków*, s. 71–72; Z. KEPA, *Biskup Józef Gawlina, kaznodzieja zatroskany o niepodległość Polski i los Polaków pozbawionych Ojczyzny*, w: tamże, s. 92; D. BEDNARSKI, *Biskup Józef Gawlina jako opiekun Polaków na emigracji*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019, s. 57–59; Z.S. SIEMASZKO, *Sprawy religijne wśród Polaków w Sowietach 1939–1941*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 1 (1988), s. 102–108. W literaturze przedmiotu najczęściej odnotowywano fakt towarzyszenia biskupowi polowemu w czasie jego podróży przez ZSRR — zob. przykładowe prace: *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim*, s. 166; J. BORKOWICZ, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Wojska*

ne fakty, które w sposób możliwie pełny oddają wyjątkowy charakter tego nieprzeciętnego zakonnika i jego oddanie w służbie bliźniemu¹²⁹.

Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945, cz. 1, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 19/20 (1986/87), s. 217; tenże, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945*, cz. 2, s. 192–201; W.J. WYSOCKI, *Duszpasterstwo wojskowe w armii polskiej w ZSRR i w I armii wojska polskiego*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, s. 576 i n.; S. PODLEWSKI, *Wierni Bogu i ojczyźnie. Duchowieństwo katolickie w walce o niepodległość Polski w II wojnie światowej*, Warszawa: „Novum” Wydaw. Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, 1985, s. 247; D. CHODYNIECKI, *Wojskowa służba kapelańska w czasie II wojny światowej*, „Saeculum Christianum”, 5 (1998), nr 2, s. 85; Z. WASZKIEWICZ, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000, s. 287; K. KANTAK, *Wspomnienia z Rosji Sowieckiej. Ot, ci Polacy... nie przestali się modlić*, „Nasza Służba. Dwutygodnik Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego”, 2 (1993), nr 13 (33), s. 6; Z. WERRA, *Działalność duszpasterska*, s. 75–77, 86, 91–92; S. CHMIELEWSKI, *Wspomnienia kapelana (1939–1948)*, Suwałki: „Hańcza” nakładem Społecznego Komitetu Edycji Wspomnień Księdza Stanisława Chmielewskiego w Monkiniach, 1992, s. 66; M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 24–28; P. ŻARON, *Ludność Polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 212; D. PARTYKA, *Duszpasterska postęga biskupa Józefa Feliksa Gawliny na „nieludzkiej ziemi” (1941–1942)*, „Studia Salvatoriana Polonica”, 6 (2012), s. 182, 183.

¹²⁹ Do odtworzenia pobytu o. Chrostowskiego w ZSRR oprócz jego relacji podstawowe znaczenie mają dzienniki i wspomnienia bpa Gawliny, jak również relacje duchownych przebywających w otoczeniu biskupa polowego, szczególne znaczenie ma publikacja bpa Gawliny *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym* ogłoszona drukiem w 1943 r., której przedruk znajduje się w pracy *Józef Feliks Gawlina, Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, t. III, s. 555–629; J. GAWLINA, *Wspomnienia*, wstęp abp S. Wesoły, opracował i przypisami opatrzył J. Myszor, Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2004, s. 207, 238 i n.; J. GAWLINA, *In viam pacis*, passim; nie można także pominąć zbioru studiów *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie J. Myszor, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013. Istotne znaczenie mają prace pióra o. Marcina pt. *Biskup polowy WP w ZSRR* przedrukowanym w zbiorze *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, zebrał i oprac. A.C. Żak, M. Wesołowski, Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008, s. 360–364; a także w zbiorze *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 66, s. 242–246; M. CHROSTOWSKI, *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – po 12 VIII 1942) – Londyn – Jangi-Jul, przed 2/5 IV – po 12 VIII 1942*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 65, s. 204–242; M. CHROSTOWSKI, *Ks. Biskup Gawlina wśród wojska polskiego w Rosji. Notatki z podróży*, w: *Ks. Biskup J. Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji*, Brighton: Nakładem Collegium Marianum, 1970, s. 5–16. Znaczenie tego dokumentu podkreślono we wstępie tej rozprawy, uwypuklając fakt, że o. Marcin codziennie spisywał szczegółowy rozkład dnia biskupa polowego — zob. *Słowo wstępne*, w: tamże, s. 3; zob. też obszerne wspomnienia z *Podróży do Rosji* spisane na prośbę archiwisty prowincji o. Roberta Świętochowskiego przed wyjazdem o. Marcina do Australii; niestety, pisząc wspomnienia, pomijał swój osobisty udział, a starał się przedstawiać jedynie działalność biskupa polowego Gawliny — APPD, 528/305/0/2/4, s. 101; w spuściznie zakonnika znajduje się także krótki esej (powstał w celach doskonalenia znajomości języka angielskiego) opisujący podróż do Rosji, koncentruje się w nim głównie na odnotowywaniu dat i trasy samej podróży — APPD, 528/305/0/5/35; należy także wspomnieć, że w spuściznie znajduje się także notes obejmujący wpisy z czasów podróży po ZSRR z lakonicznymi wpisami, np. z 28 I „g. 17 zaokrętowanie na Sobieskiego”, w kalendarzu tym odnotowywano

W trakcie podróży przez ZSRR¹³⁰ o. Marcin nie tylko wypełniał obowiązki sekretarza biskupa polowego, ale spełniał także jego polecenia, których sam ordynariusz z obawy przed inwigilacją sowiecką nie mógł osobiście wykonywać. Sytuacja taka miała miejsce np. w odniesieniu do kontaktowania się z rabinami pragnącymi opuścić obszar ZSRR w przebraniu kapelanów wojsk polskich¹³¹. Należy przede wszystkim zwrócić uwagę na troskę, jaką w czasie swej podróży ojciec Chrostowski starał się otaczać najbardziej potrzebujących, chociażby niedożywione, często cierpiące na tyfus, dyzenterię czy zapalenie płuc dzieci. Niósł im nie tylko posługę duszpasterską, ale i materialną¹³². Pracował, o ile pozwalał na to czas wypełniony obowiązkami związanymi z sekretarzowaniem, w szpitalach, towarzyszył rodakom w ich ostatniej drodze, wspierał działania biskupa w katechizacji i podczas udzielania sakramentu bierzmowania, jak również godzinami słuchał spowiedzi¹³³. Ojciec Marcin towarzyszył bpowi Gawlinie podczas wizytowania polskich oddziałów wojskowych, szpitali, ochronek, szkół organizowanych dla dzieci. Był świadkiem niecodziennego wydarzenia — przyjęcia Komunii Świętej przez gen. Andersa w związku z jego konwersją z wyznania protestanckiego na katolickie¹³⁴. Oprócz posługi duszpasterskiej do jego

zapisy o intencjach mszalnych, np. z 30 I w intencji szczęśliwej podróży czy z 6 IV i 21 IV w intencji Polaków w Rosji, 17 V za dzieci polskie, *Kalendarzyk Polaka w Wielkiej Brytanii 1942 r.*, APPD, 528/305/0/3/28; na szczególną uwagę zasługuje także obszernie studium K. KANTAKA, *L'Aumônerie Militaire Polonaise en U.R. S.S.*, „Sacrum Poloniae Millenium. Rozprawy — szkice — materiały historyczne”, 8/9 (1962), s. 325, 369–373, 378–382, 396. Zob. też dalsze przykładowo opisy wizytacji odwiedzin w sierocińcach, szpitalach, wojskowych cmentarzach oraz wizytowania oddziałów, opisy spotkań z generalicją oraz władzami sowieckimi, W. CIEŃSKI, *Z dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego c.d.*, cz. IV: *Arcybiskup Józef Gawlina w Związku Radzieckim*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 1 (1986), s. 117–132.

¹³⁰ Odnośnie do trasy, jaką przemierzył bp Gawlina, zob. J. MYSZOR, *Itinerarium Gawliny (styczeń–wrzesień 1942)*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, s. 53–59.

¹³¹ Zob. szerzej J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 208–209; W. CIEŃSKI, *Od Lwowa do Teheranu*, s. 96–112.

¹³² Zob. szerzej APPD, 528/305/0/2/4, s. 47; J. JANUS TJ, *O Marcin Bronisław Chrostowski OP (w rocznicę śmierci)*, mps, s. 1, APPD, 528/305/0/2/10.

¹³³ Zob. przykładowo H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 116–118, 126; M. CHROSTOWSKI, *Dziennik z podróży do ZSRR*, s. 206–208, 217–218, 222, 224, 228–229, 237; APPD, 528/305/0/2/4, s. 43, 45, 59, 79; zob. też wzmianki o wizytowaniu szpitali przez bpa Gawlinę wraz z opisem polskich dzieci, z jakimi zetknął się biskup polowy, przebywając w ZSRR: M. CHROSTOWSKI, *Biskup polowy WP w ZSRR*, s. 362–364; J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 239, 245, 247–248; J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 352, 370, 371; *Wspomnienia o wizytacji Gawliny (6 VI – po 19 VII 1942)*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 68, s. 251–252; zob. też wspomnienia uczestniczki, która jako dziecko brała udział w mszy św. w Jangi-Julu sprawowanej przez biskupa Gawlinę — M. GABINIEWICZ, *Wspomnienie o Biskupie Polowym Józefie Gawlinie — tułaczku — widziane oczami dziecka*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach historyków*, s. 84–86.

¹³⁴ J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 251; tenże, *In viam pacis*, s. 378; *Konwersja Andersa*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 47, s. 163–164; M. CHROSTOWSKI, *Dziennik z podróży*

rozlicznych zadań należała praca przy sporządzaniu list ewakuacyjnych armii wraz z towarzyszącą jej ludnością cywilną podczas tzw. drugiej tury ewakuacji z terenów Związku Radzieckiego¹³⁵. W literaturze przywoływane są relacje Polek, którym o. Marcin pomógł znaleźć miejsce w pociągu ewakuacyjnym, troszczył się o ich zaopatrzenie w czasie podróży i potem, już po opuszczeniu obszaru ZSRR¹³⁶. Warto nadmienić, że o. Chrostowski zgłosił się na ochotnika do zostania wraz z bpem Gawliną na terenach sowieckich celem niesienia posługi duszpasterskiej przebywającym tam Polakom; plan bpa Gawliny został przez Sowietów odrzucony¹³⁷.

Ojciec Marcin towarzyszył bpowi Gawlinie w objeździe polskich oddziałów i skupisk Polonii również po opuszczeniu przez nich Związku Radzieckiego. Kontynuował swoją pracę, szczególnie wśród dzieci, które również były ofiarami wojny, utraciły rodziny, odniosły rany. Dlatego odwiedzał sierocińce, żłobki i szpitale. Swoją troską otaczał także więźniów¹³⁸. Po latach hierarcha w jednym z listów do o. Marcina dziękował mu za jego poświęcenie i pracę tymi słowami: „Pragnę drogiemu Ojcu wyrazić głęboką wdzięczność za Jego dobroć, szczerść, pracowitość, a przede wszystkim za Jego cierpliwość ze mną. Lepszego

do ZSRR, s. 234, 240 — sakrament bierzmowania; M. CHROSTOWSKI, *Ks. Biskup Gawlina wśród wojska polskiego*, s. 14; APPD, 528/305/0/2/4, s. 87. Zob. też W. CIEŃSKI, *Z dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego*, s. 126–127; *Wspomnienia o wizytacji Gawliny (6 VI – po 19 VII 1942)*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 68, s. 258.

¹³⁵ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 144; zob. też J. BORKOWICZ, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945*, cz. 2, s. 200.

¹³⁶ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 145–150; zob. też wspomnienie córki jednej z ocalonych wówczas niewiast, H. WIEWIÓRSKA, *Wspomnienie o Zosi Daniszewskiej*, „Królowa Pokoju”, 2019, nr 5 (205), s. 19.

¹³⁷ J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 256; *Gawlina do Hlonda Bejrut 25 X 1942*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 59, s. 186; J. MYZOR, *Wprowadzenie*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, s. 31. Plan biskupa był następujący: „Dotychczas wiązał was mój rozkaz. Ponieważ obecność nasza jako kapelanów wojskowych rzekomo ma być przeszkodą w spełnianiu naszej dalszej pracy duszpasterskiej, postanowiłem wybrać inną drogę. A więc zrzekniemy się dla dobra dusz przywileju bezpieczeństwa, jaki nam daje wojskowość, staniemy się zwykłymi tułaczami. Dlatego zwalniam was z posłuszeństwa i polegam tylko na waszej dobrej woli. Pójdziemy do kopalń i kołchozów jako robotnicy, by móc służyć braciom naszym. Nie mogę wam obiecać ani utrzymania, ani bezpieczeństwa, ani wolności, a tylko pracę fizyczną do upadłego i nędzę, może więzienie, może śmierć. Bez chwili wahania podniosło się dwudziestu z nich. Wszyscy ci kapłani znali dobrze całą tę tragedię. Większość z tych gotowych do poświęcenia składała się z zakonników: jezuitów, dominikanów, kapucynów” (*Odprawa kapelanów wojskowych w Jangi-Jul (18 VIII 1942)*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, nr 72, s. 326; J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 391). Zob. też D. CHODYNIECKI, *Wojskowa służba kapelańska*, s. 86; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 140.

¹³⁸ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 153–156; zob. też Z. WERRA, *Działalność duszpasterska*, s. 131.

i bardziej oddanego sprawie kapelana nie miałem nigdy, a wiem dobrze, jak trudny jest mój charakter, co jeszcze podwyższa zasługi Ojca¹³⁹.

Będąc na Bliskim Wschodzie, współredagował pismo „W Imię Boże” — pierwszy numer ukazał się 17 listopada 1942 roku¹⁴⁰ oraz współpracował z bagdadzkim „Kurierem Polskim”¹⁴¹. Podróżował między Irakiem a Palestyną, starał się nieść pomoc potrzebującym, wspierał w pracy kapelanów, wspomagał proces powstawania świetlic żołnierskich¹⁴². Towarzysząc bpowi Gawlinie, często przebywał w dominikańskim klasztorze w Mosulu. Warto tutaj wspomnieć o uroczystej mszy św. odprawionej 16 grudnia 1942 roku w kościele dominikanów pw. św. Jacka w Mosulu, kiedy to bp Gawlina sprawował nabożeństwo żałobne za zmarłych i poległych żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich w kampanii libijskiej w 1941 roku. Uczestniczyli w niej między innymi generałowie Anders, Zajac i Kopański, a także liczni oficerowie sztabu¹⁴³. Po wyjeździe biskupa połowego do USA w lutym 1943 roku o. Marcin Chrostowski pozostał w Palestynie¹⁴⁴, pełniąc obowiązki kapelana garnizonu polskiego w Je-

¹³⁹ Cyt. za: H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 157; zob. też biskupa opinię o o. Marcinie: „Jego ukaraniu zapobiegł zawsze litościwy ks. dr Chrostowski, który mnie nieraz przestrzegał przed wyrychlonymi pociągnięciami” (J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 255).

¹⁴⁰ M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 119–120; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; U. KRAŚNICKA-ZAJDLER, *Arcybiskup Józef Gawlina*, s. 138–139; *Zastężony Polak, żołnierz, kapłan O. Marcin Chrostowski 3.01.1904 — 31.07.1974*, s. 3, druk zawierający wspomnienia o zmarłych zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9; por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina mps, s. 5–6 — APPD, 528/305/0/2/9; o periodyku zob. uwagi J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 423, 431–432; co warte jest podkreślenia kilka numerów pisma ukazało się pod redakcją osób świeckich, w momencie kiedy nieobecny był Marcin Chrostowski (autor tekstu w ten sposób zapewne odnosił się do okresu, kiedy przebywał on w więzieniu), uniemożliwiono mu także przygotowywanie materiałów do wspomnianego czasopisma — Z. KOTKOWSKI, *Służba duszpasterska w polu*, w: *Goniec Karpacki 3 D.S.K. 1942–1957*, Londyn 1957, s. 21, praca znajduje się w spuściznie w jednostce 528/305/0/7/57.

¹⁴¹ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 157; odnośnie do samego periodyku zob. uwagi Z. WERRA, *Działalność duszpasterska*, s. 147.

¹⁴² H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 171; odnośnie do świetlic powstających na Bliskim Wschodzie zob. uwagi: M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 89–90; zob. też wzmianki o asystowaniu przy mszach sprawowanych przez bpa Gawlinę J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 437.

¹⁴³ M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 73; zob. edycję przemówienia biskupa połowego w: J. GAWLINA, *Z wojny i z wygnania. Listy i orędzia pasterskie, kazania, przemówienia*, Rzym: Hosianum, 1952, s. 93–95; *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, t. III, s. 265–267; J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 440–441.

¹⁴⁴ Podróż biskupa zbiegła się z poważnymi problemami zdrowotnymi o. Marcina — cierpiał wówczas na malarię i dyzenterię — zob. H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 172; zob. też list Mieczysława Nowaka SJ z dnia 29 XI 1978 r., mps 1–2, skierowany do autorek biografii — APPD, 528/305/0/2/12.

rozolimie¹⁴⁵. Wraz z kurią biskupa polowego o. Marcin przeniósł się z Bagdadu do Jerozolimy w lipcu 1943 roku. Wówczas to do dawnych obowiązków doszły prace przy poszukiwaniu informacji i pisaniu przewodników po Ziemi Świętej, polskich modlitewników oraz periodyków ogłaszanych przez kurię w Jerozolimie. Celem jednego z takich druków było nie tyle przedstawienie miejsc świętych, ile podniesienie poziomu moralnego społeczeństwa polskiego. Tak to uzasadniano we wstępie: „Szatańska siła wroga pokonała chwilowo Naród Polski, rozproszyła jego członków po wszystkich łądach i morzach. Ale zrządzeniem Opatrzności wielu z nich znalazło się na Ziemi Świętej i mogło stanąć na miejscach, gdzie żył i nauczał Syn Boży, gdzie przebywała Jego Niepokalana Rodzicielka. Czy ludzie wszelkiego wieku i ze wszystkich warstw społeczeństwa polskiego mają przejść tędy tylko w charakterze pobożnych pielgrzymów? Nie! — winni ponadto przemyśleć głęboko i dokładnie wszystkie tajemnice wiary katolickiej, by zastosować je potem w odzyskanej wolnej i niepomniejszonej Ojczyźnie, gdyż według słów Ewangelii: »Szukajcie najpierw Królestwa Bożego, a to wszystko przydane wam będzie« (św. Łuk. 12, 31)»¹⁴⁶. Ojciec Marcin nie tylko troszczył się o słowo pisane, był także przewodnikiem grup żołnierzy odważających między innymi Nazaret, Tyberiade, Betlejem, Jerycho, Betanię¹⁴⁷. Angażował się także w budowę nowego Domu Polskiego w Jerozolimie¹⁴⁸, którym opiekowały się siostry elżbietanki¹⁴⁹.

Na wyraźną prośbę o. Marcina bp Gawlina, który już sam wrócił do Londynu, zezwolił mu na pozostanie w Ziemi Świętej. Dominikanin pragnął bowiem dalej pomagać Polsce i żołnierzom¹⁵⁰. Na czas pobytu o. Chrostowskiego w Ziemi Świętej datuje się nader zaskakujące wydarzenie — o. Marcin został

¹⁴⁵ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67. Odnośnie do organizacji duszpasterstwa w Ziemi Świętej wśród polskich oddziałów — M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 40 i n. Jak sam odnotował, w Jerozolimie przebywał przez 9 miesięcy — zob. zeszyt ćwiczeń do nauki angielskiego z marca 1946 r. — APPD, Ao 528/305/0/5/35.

¹⁴⁶ *Żołnierz polski w Ziemi Świętej*, Jerozolima: Wydawnictwo Ks. Biskupa Polowego, 1943, s. 3-4; zob. egzemplarz należący do Adama Studzińskiego znajdujący się Bibliotece Kolegium oo. Dominikanów sygn. B-117232.

¹⁴⁷ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 174, 175, 179; odnośnie do drukowanych w Ziemi Świętej modlitewników zob. uwagi w: Z. WERRA, *Działalność duszpasterska*, s. 158-159; zob. też uwagi dotyczące wycieczek organizowanych dla żołnierzy przebywających w Ziemi Świętej — M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 87-89.

¹⁴⁸ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 178.

¹⁴⁹ M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 37.

¹⁵⁰ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 192; zob. też list Mieczysława Nowaka SJ z dnia 29 XI 1978 r., mps 1 skierowany do autorki biografii APPD, 528/305/0/2/12.

bowiem wtrącony do więzienia¹⁵¹. Ten doskonały żołnierz, posiadający piękną kartę służby w kampanii 1920 roku, zbierający same pochwały i pozytywne opinie oficerów, złamał rozkaz i pomógł jednemu z więźniów, wynosząc z więzienia w sierpniu 1943 roku listy skierowane do nowego naczelnego wodza, gen. Kazimierza Sosnkowskiego¹⁵². Sprawę skomplikował fakt, że tym osadzonym był rotmistrz Jerzy Klimkowski, będący w konflikcie z gen. Andersem¹⁵³. Powodem osadzenia w więzieniu rotmistrza i odebrania mu dowództwa nad 12 Pułkiem Kawalerii była rewizja przeprowadzona 21 sierpnia 1943 roku, podczas której odnaleziono dokumenty świadczące zdaniem gen. Andersa o związkach rotmistrza z sowieckim wywiadem, ponadto wykryto koncepcję planów politycznych snutych przez Klimkowskiego odnośnie do sytuacji na Bliskim Wschodzie¹⁵⁴ i ograniczenia znaczenia swojego dowódcy. Oficjalnie jednak fakt zatrzymania rotmistrza wyjaśniano nadużywaniem stanowiska służbowego. 26 sierpnia wydano nakaz aresztowania¹⁵⁵. Warto podkreślić, że o. Chrostowski z uwięzionym

¹⁵¹ Zob. też błędną tezę, jakoby do więzienia został wtrącony w związku z tym, że „gorliwie odwiedzał wojskowych więźniów” — J. GRZEGORCZYK, „*Aparacik*” *apostolski*, s. 187; zob. skrótowe omówienie uwięzienia o. Marcina — H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 189–190; *Zastuzony Polak, żołnierz, kapłan O. Marcin Chrostowski 3.01.1904 – 31.07.1974*, s. 3, druk zawierający wspomnienia o zmarłych zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9; por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina mps, s. 6 — APPD, 528/305/0/2/9.

¹⁵² B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; zob. lakoniczne informacje w: M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 120; por. wypowiedź udzieloną w czasie przygotowywania biografii o. Marcina ks. Stefana Zajkowskiego, który w chwili procesu pełnił obowiązki dziekana Armii Polskiej na Wschodzie: „Uważałem wówczas i uważam teraz jako prawnik i ksiądz, że Ojciec Marcin nie mógł postąpić inaczej. To był i obowiązek i dobry uczynek — nieść pomoc więźniowi, który go zaprzysiągł i prosił o przekazanie papierów. Sąd powinien był go uniewinnić. Ponieważ sąd tego nie uczynił, bp Gawlina, który wiedział, że O. Marcin jest niewinny, interweniował i uzyskał jego zwolnienie” (H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 191).

¹⁵³ Rotmistrz do marca 1945 r. przebywał w więzieniu w Jerozolimie — zob. A. MARCINKIEWICZ, *Akta dotyczące żołnierzy PSZ na Zachodzie w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”, 2 (2009), s. 152; odnośnie do genezy sporu z gen. Andersem zob. szerzej opis działalności politycznej rotmistrza: M. PRUSZYŃSKI, *Rtm. Jerzy Klimkowski — zaufany adiutant gen. Andersa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 3 (54) (2002), nr 2 (192), s. 144–148 (tekst stanowi poszerzoną wersję artykułu M. PRUSZYŃSKI, *Czy Klimkowski był agentem?*, „Zeszyty Historyczne”, 136 (2001), s. 191–198).

¹⁵⁴ Zob. też wzmianki o fantastycznych planach rotmistrza zajęcia Uzbekistanu, jakie rysował biskupowi Gawlinie — J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 252.

¹⁵⁵ T.P. RUTKOWSKI, *Przyczynki do sprawy „Klimkowszczyzny”*, „Zeszyty Historyczne”, 152 (2005), s. 58–85 (tam dalsza literatura wraz z obszernymi cytataми ze źródeł); J.S. TYM, *Dowódcy pułków pancernych I kawalerii pancernej 2. Korpusu. Zarys portretu zbiorowego*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, 6 (2017), s. 334; M. PRUSZYŃSKI, *Czy Klimkowski był agentem?*, s. 146; zob. też Z. MOSZUMAŃSKI, *Rola NKWD w formowaniu armii gen. Andersa, 1941–1942*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 13 (64) (2012), nr 1 (239), s. 174; J. PIETRZAK, *Polscy uchodźcy na Bliskim*

oficerem zetknął się po raz pierwszy w ZSRR, kiedy towarzyszył bpowi Gawlinie w wizytacji polskich oddziałów tworzącej się wówczas Armii Andersa¹⁵⁶, którego adiutantem był właśnie rotmistrz Klimkowski¹⁵⁷. Rotmistrz cieszył się pełnym zaufaniem swego dowódcy, o czym świadczy jego udział w spotkaniach z wysokimi oficerami i dyplomatami w Moskwie oraz na obszarze całego Związku Radzieckiego¹⁵⁸. Ciekawe, że wyjątkowo cenne źródło do dziejów polityki gen. Andersa — *Dziennik czynności* autorstwa por. Jana Romanowskiego, adiutanta Szefa Sztabu Armii Polskiej w ZSRR, i por. Eugeniusza Lubomirskiego, adiutanta gen. Andersa — nie wspomina ani słowem o okolicznościach aresztowania rotmistrza, nazywanego „oficerem do zleceń”, chociaż mowa w nim o jego udziałach w licznych misjach dyplomatycznych i spotkaniach na najwyższym szczeblu pomiędzy polskimi i sowieckimi oficerami i dyplomatami¹⁵⁹.

Przybliżając sprawę aresztowania o. Marcina, warto prześledzić zachowane relacje spisane przez samego uwięzionego i świadka tych wydarzeń, współbrata zakonnego o. Chrostowskiego — Adama Studzińskiego. Rotmistrz Klimkowski był autorem interesujących, acz wyjątkowo stronniczych wspomnień ogłoszonych drukiem nakładem Wydawnictwa Ministerstwa Obrony Narodowej w latach pięćdziesiątych XX wieku¹⁶⁰. Zaprezentowana w nich wizja stosunków panujących w Polskich Siłach Zbrojnych idealnie wpisywała się w politykę PRL, której celem było kompromitowanie oficerów polskich i dokonań

Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012, s. 375, przyp. 230; zob. także opinię wyrażoną przez gen. Andersa dotyczącą wydania przez rtm. Klimkowskiego ulotki wymierzonej w gen. Sikorskiego, a także śledztwa, które wykazało „różne przewinienia natury kryminalnej, za które rtm. Klimkowskiego zdegradowano i skazano na więzienie” — W. ANDERS, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa: Bellona, 2007, s. 194; zob. też wzmianki o poglądach politycznych rtm. — J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 382, 408, 489, 508.

¹⁵⁶ Zob. wspomnienia o. Marcina z czasów pobytu w czerwcu w Jangi-Jul — M. CHROSTOWSKI, *Dziennik z podróży do ZSRR*, s. 220.

¹⁵⁷ Na mocy rozkazu wewnętrznego nr 1 z dnia 16 X 1941 r. gen. Anders zatwierdził obsadę personalną dowództwa armii — P. ŻAROŃ, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–43*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988, s. 68; tenże, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1981, s. 60. Biskup Gawlina we wspomnieniach nazwał go ulubionym adiutantem — J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 246.

¹⁵⁸ Zob. szerzej P. ŻAROŃ, *Kierunek wschodni*, s. 93, 165.

¹⁵⁹ *Dziennik czynności gen. Władysława Andersa 1941–1945*, przygotował do druku, wstęp i oprac. B. Polak, Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 1998, s. 31, 32, 39, 54, 65, 67, 73, 77.

¹⁶⁰ Zob. opinię o wspomnianej publikacji S. SALMONOWICZ, *Walczyliśmy z okupantem czy między sobą?* — *Emigracyjnych swarów dzieje niewesołe (Na marginesie pracy: J. Piotrowski, „Piśsudzczy bez lidera po 1 września 1939”*, *Toruń 2003*, ss. 426, *ilustracje*), „Czasy Nowożytnie”, 17 (2004), s. 81.

samego gen. Andersa¹⁶¹, jak również gmatwanie przy wyjaśnianiu kulisów śmierci gen. Sikorskiego¹⁶². Przybliżając sprawę swego zatrzymania, Klimkowski¹⁶³ tak przedstawił rolę o. Chrostowskiego:

W najbliższą niedzielę poprosiłem księdza, który przychodził do nas na mszę świętą, aby mnie wyspowiadał. Po przyjęciu komunii świętej poprosiłem go, aby przyszedł do mnie do celi. Tam pod przysięgą wtajemniczyłem księdza Chrostowskiego, którego zresztą znałem doskonale, gdyż był to kapelan biskupa Gawliny, w całe tło rozgrywek gen. Andersa ze mną. Dałem mu również, celem wręczenia gen. Sosnkowskiemu, szereg listów i materiałów. Za doręczenie ich naczelnemu wodzowi ksiądz został pozbawiony stanowiska kapelana więziennego i ponadto ukarany sześciomiesięcznym więzieniem. Karę tę odbywał częściowo w sąsiedniej celi w tym samym więzieniu¹⁶⁴.

W jednej z wypowiedzi prasowych udzielonych już po powrocie do kraju, przedrukowanej następnie w „Katowickiej Trybunie Robotniczej” rotmistrz snuł fantastyczne wręcz opowieści o rzekomej próbie pozbawienia go życia w więzieniu poprzez podawanie mu niewielkich porcji trucizny. O tym powiadomił właśnie sekretarza bpa Gawliny, o. Chrostowskiego, który „za rozpowszechnianie tej wiadomości został aresztowany i skazany na sześć miesięcy więzienia”¹⁶⁵. Tyle o tej sprawie pisał rotmistrz. Z przytoczonych wyżej fragmentów przewinienie o. Marcina polegało jedynie na przekazaniu listów, nie wiadomo, czy był świadom ich treści ani jaką rolę osadzony oficer odgrywał wówczas w armii.

Szczęśliwie o. Studziński odnotował więcej szczegółów dotyczących uwięzienia i rozprawy o. Chrostowskiego. Podług tej relacji o. Marcin zwrócił się do współbrata zakonnego z prośbą o pomoc w znalezieniu adwokata, który zajęłby się ciężącymi na nim zarzutami dotyczącymi wyniesienia grypsu z więzienia. Jego treść zrelacjonował o. Studziński: „W nim rotmistrz Klimkowski prosi majora, żeby go odbił w czasie przewożenia z więzienia w Jerozolimie do innego. Major nie tylko nie podjął się tej roli, ale oddał pismo rtm. Klimkowskiego generałowi Andersowi. Ten przekazał pismo do prokuratury wojskowej,

¹⁶¹ Warto podkreślić, że zdaniem prof. Stanisława Kota gen. Anders darzył swego adiutanta „największym zaufaniem” — zob. J. KLIMKOWSKI, *Katastrofa w Gibraltarze. Kulisy śmierci generała Sikorskiego*, Katowice: „Śląsk”, 1965, s. 10.

¹⁶² Zob. szerzej J. TEBINKA, *Śmierć generała Władysława Sikorskiego w świetle nowych dokumentów brytyjskich*, „Dzieje Najnowsze”, 33 (2001), nr 3, s. 179; C. SZAFRAN, *Katastrofa w Gibraltarze w świetle najnowszych badań historycznych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 14(65) (2013), nr 3, s. 195–196.

¹⁶³ J. KLIMKOWSKI, *Byłem adiutantem Gen. Andersa*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959, s. 359–368, 375–376

¹⁶⁴ J. KLIMKOWSKI, *Byłem adiutantem Gen. Andersa*, s. 361.

¹⁶⁵ Zob. artykuł prasowy pt. *Był adiutantem gen. Andersa opowiada* znajdujący się wśród notatek o. Marcina z jego procesu sądowego — APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji.

a ta wytoczyła proces kapelanowi O. Marcinowi Chrostowskiemu, bardzo znanemu wśród wojskowych i cywilów na obczyźnie¹⁶⁶. Sprawa ta znacząco się skomplikowała, żaden z wojskowych prawników nie chciał podjąć się obrony. Jak nadmieniał o. Studziński, jeden z prawników wyraźnie stwierdził, że jako porucznik nie będzie się narażał dowódcy i generałowi zarazem. Wobec powyższego adwokat¹⁶⁷ broniący o. Marcina nie był związany z wojskiem, a praktykę swoją realizował w Tel-Awivie. Na takie rozwiązanie zgodził się sąd wojskowy¹⁶⁸. Zgodnie z prawem jego sprawa, jako kapelana bpa Gawliny, powinna trafić do sądu sztabu korpusu, który jednak odmówił jej rozpatrzenia. Podobnie postąpiły i sądy dywizyjne. W notatkach z czasów rozprawy sporządzonych przez o. Marcina wspomniany jest pośpiech w organizowaniu postępowania sądowego, które odbyło się pomimo choroby jednego z asesorów. Jak nadmieniał o. Chrostowski, przewodniczącemu składowi zależało na szybkim rozstrzygnięciu, „mnie pośpiech ten wydaje się niekorzystny”¹⁶⁹. Sprawę tak opisał o. Studziński:

Dopiero sąd naszej 2 Brygady Pancерnej na to się zgodził, bo sędzia, jak mówiono, był protestantem. Wobec tego i cały skład sędziowski był z naszej brygady¹⁷⁰. Sędziami ławnikami zostali kapitan Dowgiałło¹⁷¹ i wspomniany major Biliński. Pierwszy dzień rozprawy według relacji majora Bilińskiego był bardzo burzliwy. Adwokat, Żyd z Tel-Awivu świetnie bronił Chrostowskiego. Widać było, że znał się na prawie¹⁷². Bronili o. Marcina i wspomniani ławnicy. Prokurator wojskowy zażądał dla O. Marcina Chrostowskiego 6 lat więzienia i degradacji ze stopnia oficerskiego. Sprawa się przeciągała, wobec tego przeniesiono ją do dalszego rozpatrzenia na następny dzień. Z tym wszystkim przyszedł do mnie mjr Biliński. Na drugi dzień sąd musiał dobrać jednego ławnika, bo mjr Biliński zachorował. Na jego miejsce przyszedł kpt. Motyka, który kończył swą służbę wojskową i miał iść do cywila. Niewiele zatem zależało mu na gen. Andersie. Kazał więc sobie przedstawić cały przebieg sądowy z poprzedniego dnia, zaczął

¹⁶⁶ A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 182.

¹⁶⁷ obrońcą o. Chrostowskiego był M. Mafeld — M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 56.

¹⁶⁸ A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 182.

¹⁶⁹ APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji; por. H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 190.

¹⁷⁰ Obradom przewodniczył mjr Świtkowski, oskarżycielem był por. Uleniowski, jako obserwator w rozprawie uczestniczył także dziekan duszpasterstwa ks. Jan Brandys. Zob. szerzej M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 56; w odrębnych notatkach o. Chrostowskiego ze śledztwa wspomniany jest jako przewodniczący mjr Wacław Świtalski — APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji; por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina mps, s. 6 APPD, 528/305/0/2/9.

¹⁷¹ Rtm. Bilewicz Dowgiałło — zob. APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji.

¹⁷² Obrona zakwestionowała kompetencje Sądu Polowego w Jeruzolimie, ponadto zwrócono uwagę na łamanie przepisów Konkordatu — zob. M. WESOŁOWSKI, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, s. 56; zob. też H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 190.

wiele rzeczy negować i ścierać się z przewodniczącym sądu. I tak cały dzień przeszło sądowi na sporach. Ostatecznie skazano O. Marcina Chrostowskiego na 2 lata więzienia (chyba twierdzy), ale bez degradacji. Dalsza część rozegrała się we więzieniu, położonym na Syjonie¹⁷³.

Fakt osadzenia o. Marcina w więzieniu spotkał się z ostrą reakcją Polonii jerozolimskiej, która — jak pisze cytowany wyżej Studziński — dobrze знаła o. Chrostowskiego, podniosła wrzawę przeciw gen. Andersowi, zarzucając mu, że takiego księdza jak o. Marcin wsadza do więzienia. Wstawiano się za nim, pisano listy w jego sprawie. Wobec tego obrotu sprawy gen. Anders Chrostowskiego ułaskawił, z tym że nie wolno mu było opuszczać Palestyny. Niedługo to trwało, bo znajomi lotnicy wywieźli o. Marcina do Anglii¹⁷⁴.

W spuściznie o. Marcina znajdują się jego notatki z tego okresu. Rzucają one nowe światło na temat omawianej powyżej sprawy procesu i więzienia. Odręczne wypisy informują nas o motywacji, która przyświecała zakonnikowi. Zapewne powstały one w trakcie jego procesu i były jego linią obrony:

Znajomość z rtm. Kl[imkowskim]

1. Ważność zeznań, uznanie za możliwe:

- a) rola poprzednia rtm. Klimk[owskiego]
- b) szczerść jego zeznań, pobudki
- c) przed rozprawą, mógł się oczyścić

2. Litość dla niego

- a) opuszczony przez niewdzięcznych przyj.
- b) niewinnie cierpi

3. Cel umożliwienie zetknięcia się z N[aczelnym] W[odzem]¹⁷⁵

W ramach obrony Chrostowski wyjaśnił swą motywację. Ze względu na wyjątkowość tej sprawy warto oddać głos oskarżonemu, przytoczmy więc obszernie fragmenty zachowanych notatek, którymi posługiwał się podczas procesu:

Ave Maria

W.S. Oskarżony jestem o pomoc przy ucieczce.

Przedstawię:

1) Na czym ta pomoc polegała

¹⁷³ A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 183.

¹⁷⁴ A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 183; por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina mps, s. 6 — APPD, 528/305/0/2/9.

¹⁷⁵ APPD, 528/305/0/2/7.

2) Dlaczego to zrobiłem

Od 1/2 lipca pełniłem obowiązki kapelana w tym więzieniu, bez specjalnej nominacji. Wezwany do celi spotkałem tam r[otm]istrza Klimkowskiego po raz pierwszy. Odtąd widywałem się z nim, zwykle w soboty i niedziele. Przystępował do Sakramentów św. Prosił mnie o oddanie 2 kartek notatek do jego przyjaciół: r[otm]istrza Gierycze i por. Dziekońskiego. Uczyniłem zadość jego prośbie wręczając te kartki osobom wskazanym, pośrednio por. Dziek.; a bezpośrednio r[otm]istrzowi Gieryczowi. Ustnie wyjaśniłem jak r[otm]istrz Klimkowski wyobraża sobie ich pomoc. Mają się postarać o pismo wzywające go do przesłuchania. Na podstawie takiego wezwania k[omen]d[an]t więzienia miał r[otm]istrza Klimkowskiego wypuścić. Po tym jednym spotkaniu już więcej z tymi oficerami się nie widziałem.

Dlaczego tak postąpiłem.

Rtm. Klimk[owski] znałem z J[angi] J[ul] gdyż jako kapelan Ks. Bpa Pol. bywałem na przyjęciach u D[owód]cy Armii. Była to znajomość towarzyska, o jego działalności nic nie wiedziałem ani przedtem ani potem. Dla D[owód]cy Armii nie miał żadnej niechęci, owszem okazywał mi zawsze dużą grzeczność. W trakcie rozmów z Rtm. Kl[imkowskim] słyszałem różne krytyczne uwagi o D[owód]cy Armii; prosił mnie o wręczenie 3 meldunków do N[aczelnego] W[odza]. W meldunkach tych prócz skarg na D[owód]cę Armii były wyrażone pragnienia, złożenia pewnych¹⁷⁶ zeznań P[anu] Prez[esowi Rady Ministrów], N[aczelnemu] W[odzowi] lub komuś z Rządu. Rtm. Kl[i]m[kowski] określał te zeznania jako najwyższej państwowej wagi, mogące zmienić na lepsze nasze położenie polityczne, jako nawet stanowiące „być lub nie być” dla Polski. Mówiąc dokładniej, zeznania te miały dotyczyć naszych stos[unków] z Rosją Sow[iecką] a nasz Rząd o tym wiedząc mógłby te stosunki tak poprawić, że ten milion Polaków pozostałych ZSRR byłby uratowany. Zaznaczał rtm. Klimk[owski], że złożenie tych zeznań uważa za swój obowiązek Polaka, do tych nut patriotycznych odwoływał się u swych przyjaciół i u mnie.

Kilkakrotnie żalił się rtm. Klimk[owski] na niewdzięczność swych przyjaciół, kolegów i znajomych. Dawał przykłady na to, skarżył się, że wszyscy dbają tylko o swoje funty, na prywatę brak poświęcenia dla sprawy ogólnej. Zważywszy na to, że rtm. Klimk[owski] mówił o tym szczerze, że było to na spowiedzi św., że gotów był przysięgą potwierdzić prawdę swych słów dawałem wiarę jego oświadczeniom.

Wiedziałem, że to nie zwykły oficer liniowy, ale długi czas będący ofic[erem] do zleceń D[owód]cy Armii, że miał wgląd w najpoufniejsze sprawy, że był obecny np. na obradach na Kremlu, a więc rzeczywiście mógł wiedzieć więcej, o wiele więcej niż inni. Z tą wiarą w prawdę słów rtm. Klimk[owskiego] łączyło się współczucie dla jego losu. Stałe podkreślał swą niewinność, do żadnej winy się

¹⁷⁶ Materiały niespaginowane. W odręcznych notatkach o. Chrostowski wprowadził odrębną numerację. Zob. notatki zatytułowane: W. S. Oskarżony jestem o pomoc przy ucieczce, s. 1 — APPD, 528/305/0/2/7.

nie poczuwał, że został uwięziony niesłusznie przez mściwość D[owód]cy Armii. Rtm. Kl[i]m[kowski] jednak mówił mi, że do D[owód]cy Armii osobiście nie ma nienawiści.

Biorąc więc pod uwagę litość nad rtm. Klim[kowskim], który nie jest żadnym zbrodniarzem, przekonany o ważności jego zeznań — wziąłem te dwie notatki z prośbą o pomoc do wydostania się z więzienia, do ucieczki.

W tym wypadku słowo *ucieczka* znaczy coś innego niż zwykle. Ten rzeczownik pochodzi od czasownika *uciekać się* — jak się modlimy: Pod Twoją obronę uciekamy się św. Boża Rodzicielko¹⁷⁷ [następuje luka — karta jest urwana]...nie. Mogli to wziąć poważnie i [luka w tekście] nie wolno im czynić, mogli też potraktować prośbę rtm. Kl[imkowskiego] jako marzenia rozgorączkowanej głowy i przejść nad tym do porządku dziennego.

Całą tę misję spełniłem niechętnie, nie wierzyłem w jej powodzenie, samo przedstawianie tej sprawy było jako okazaniem: Oto co się temu biedakowi roi.

Zaznaczam też, że powtarzając prośbę rtm. Klim[kowskiego] wstrzymałem się od jej oceny moralnej, która była i jest ujemna.

Mimo jednak tej wewnętrznej niechęci i odrazy uczyniłem to dla niego, litując się nad jego krzywdą, jako kapłan chcąc rtm. Kl[imkowskiemu] okazać więcej serca niż inni, sądząc wreszcie, że chodzi tu o dobro naszej Ojczyzny. Dla tego celu uważałem za swój obowiązek narazić swą spokojną służbę, dobre stosunki z władzami. Postępowałem otwarcie. Jeżeli chodzi o meldunki to kopertę z nimi podpisałem swym nazwiskiem¹⁷⁸.

Dalsze notatki o Chrostowskiego stanowią jedynie hasła, które zapewne były rozwijane w toku rozprawy: „niegodność kapłana, zaufanie zerwałem, podważyłem zaufanie, działałem otwarcie, chciałem dobrze”¹⁷⁹.

Ciekawe światło na charakter oskarżonego kapelana rzuca dokument zatytułowany *Ostatnie słowo*, który sprawia wrażenie, jakby były to notatki pisane na gorąco, w trakcie trwania procesu. Ojciec Marcin podkreśla w nim raz jeszcze chęć służenia innym więźniom, okazywanie im serca. Rozwija także przytoczoną wyżej myśl o niegodności kapłana, o czym zawyrokowali przełożeni. Powraca również do tego, że działał otwarcie, w dobrej intencji, nie odniósł sam żadnych korzyści. Ustosunkowuje się także do kary, której domagał się prokurator, określonej mianem kary przykładowej:

odstraszenie ks. Kap[itana] nie potrzebne, nie będą tego naśladować. Wydalenie z korpusu za hańbiący czyn — upokorzenie dla Kapelanów. Wrażenie przygnębiające, nie chodzi już o właściwą karę, ale odstraszenie od myśli, że D[owód]ca

¹⁷⁷ Zob. notatki zatytułowane: W. S. Oskarżony jestem o pomoc przy ucieczce, s. 2 — APPD, 528/305/0/2/7.

¹⁷⁸ Karta uszkodzona, brak górnej części — APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji.

¹⁷⁹ APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji.

D[y]w[izji] może być kontrolowany. Chęć, by Kapelani byli tylko kapitanami, nic więcej: na baczność¹⁸⁰. Czy rozdrażnienie stosunków teraz jest potrzebne, kto na tym skorzysta¹⁸¹.

Rozprawa sądowa ciągnęła się przez cały dzień, obrady przerwano o godzinie drugiej w nocy, po czym wznowiono je dopiero po trzech dniach, kiedy ogłoszono wyrok skazujący o. Marcina na 3 miesiące więzienia (inne źródła podają 6 miesięcy)¹⁸².

W więzieniu Chrostowski przebywał 8 dni, po czym został ułaskawiony przez gen. Andersa. Stało się to w wyniku nacisku ze strony żołnierzy i ludności cywilnej, a także interwencji bpa Gawliny¹⁸³. Wydarzenia te tak podsumował o. Studziński: „Choć był niewątpliwie świątobliwym człowiekiem, miał jednak pewien żal do niektórych ludzi i do swojego przełożonego bpa J. Gawliny, który nie interweniował u gen. Andersa w sprawie jego uwolnienia. Biskup Gawlina później oświadczył, że prosił o to gen. Andersa”¹⁸⁴. Fakt ten znajduje potwierdzenie w ogłoszonym drukiem dzienniku bpa Gawliny. 14 grudnia 1943 roku do rąk biskupa polowego trafił telegram od ks. Brandysa¹⁸⁵ z Palestyny z informacją, że sąd skazał dominikanina, kapelana biskupiego, na 6 miesięcy aresztu na podstawie artykułu 29 kodeksu karnego, jako podżegacza i pomocnika. „Widocznie skrytykował coś w wojsku. Muszę sprawę zbadać. Dziwię się, że wbrew konkordatowi ks. Brandys nie kazał mnie zaraz informować, i teraz twierdząc, że nie ma jurysdykcji, prosi mnie o delegację celem wystąpienia, ażeby ks. Chrostowski karę mógł odsiedzieć w klasztorze”¹⁸⁶. Szczęśliwie sprawa ta została szybko wyjaśniona, już 19 grudnia biskup odnotował: „Sprawa

¹⁸⁰ Szerzej kwestię, w jaki sposób dowódcy wojskowi postrzegali rolę kapelanów wojskowych, zob. w: W. CIEŃSKI, *Od Lwowa do Teheranu*, s. 234–240, 286–287.

¹⁸¹ APPD, 528/305/0/2/7, brak paginacji.

¹⁸² Zob. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina, mps — s. 6 APPD, 528/305/0/2/9; zob. też informacje o grudniowej rozprawie *Ciąg dalszy „dodatku” — notatek biograficznych o. Roberta Świętochowskiego*, mps, s. 2 — APPD, 528/305/0/2/11.

¹⁸³ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; por. H. GALUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 190, 192. W materiałach zebranych celem przypomnienia najważniejszych wydarzeń z życia zakonnika z okazji 5 rocznicy śmierci widnieje interesujący zapis: „Na interwencję ks. Biskupa Polowego, Naczelnny Wódz gen. broni K. Sosnkowski nakazał zwolnić uwięzionego i zawiesić wykonanie kary do czasu demobilizacji (do czego nigdy nie doszło)” — por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina, mps, s. 6 — APPD, 528/305/0/2/9.

¹⁸⁴ A.F. STUZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 183.

¹⁸⁵ Ks. dziekan duszpasterstwa Jan Brandys uczestniczył w rozprawie sądowej jako obserwator — zob. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina, mps, s. 6 — APPD, 528/305/0/2/9. Ks. Jan Brandys pełnił obowiązki dziekana duszpasterstwa katolickiego wojsk polskich na Wschodzie, szerzej W. CIEŃSKI, *Od Lwowa do Teheranu*, s. 127–129.

¹⁸⁶ J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 534.

ks. Chrostowskiego rozwiązana. Z aresztu zwolniony. Zasądzono go, ponieważ wynosił pismo aresztowanemu rtm. Klimkowskiemu (akurat temu!) i chciał go uwolnić¹⁸⁷. Należy zaznaczyć, że sprawa uwięzienia i skazania zakonnika wzbudziła żywiołowe zainteresowanie i oburzenie szerokich kręgów społecznych. Kuria polowa w Londynie za pośrednictwem wikariusza generalnego rozpoczęła starania wyjaśnienia sprawy u Naczelnego Wodza¹⁸⁸. Zapewne gdyby nie wspomniany wyżej incydent z rotmistrzem Klimkowskim, o. Marcin pełniłby posługę duszpasterską w szeregach II Korpusu, zostałby skierowany do Włoch i nie trafiłby do 9 Batalionu¹⁸⁹.

Kolejny etap w życiu o. Chrostowskiego związany jest z pełnieniem posługi duszpasterskiej w 1 Dywizji Pancerniej¹⁹⁰. Zanim do tego jednakże doszło, po procesie przebywał w Ziemi Świętej, skąd decyzją bpa Gawliny przeniósł się do Anglii, tam winien oczekiwać dalszych instrukcji. Wyjazd do Wielkiej Brytanii miał miejsce na początku kwietnia 1944 roku¹⁹¹. Jak sam odnotował, opuścił Jerozolimę przed Wielkanocą, by udać się do Egiptu. Do Liverpoolu przybył 23 kwietnia¹⁹², chociaż niektóre źródła podają, że na miejscu był dopiero trzy dni później. W czasie swej podróży do Anglii o. Marcin opiekował się jednym z polskich żołnierzy, którego wybuch granatu oślepił i urwał mu dłoń¹⁹³. Czas przed skierowaniem do 1 Dywizji Pancerniej wykorzystał na pracę w szpitalach, nie zawężając swej aktywności jedynie do posługi duszpasterskiej, wspomagał bowiem także pielęgniarzy¹⁹⁴. Właśnie ten rys duszpasterza szpitalnego był bardzo charakterystyczny dla duchowości o. Marcina, o czym świadczą zarówno czasy II wojny, jak i jego późniejsze zaangażowanie w analogiczną posługę w Poznaniu. W jego spuściźnie można odnaleźć liczne teksty dotyczące duszpasterstwa osób cierpiących¹⁹⁵. Zanim został skierowany do posługi w szeregach walczących żołnierzy, o. Marcin uzyskał 3-miesięczny urlop,

¹⁸⁷ Tamże, s. 535.

¹⁸⁸ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 191–192; zob. też list Mieczysława Nowaka SJ z dnia 29 XI 1978 r., mps, s. 2, skierowany do autorek biografii — APPD, 528/305/0/2/12.

¹⁸⁹ Zob. też uwagi Z. KOTKOWSKI, *Służba duszpasterska*, s. 21.

¹⁹⁰ A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 183.

¹⁹¹ Zob. też wzmiankę w wypracowaniu do nauki języka angielskiego o powrocie do Wielkiej Brytanii przed Wielkanocą 1944 r. — APPD, Ao 528/305/0/5/35.

¹⁹² Zob. zeszyt ćwiczeń do nauki angielskiego z marca 1946 r. — APPD, Ao 528/305/0/5/35.

¹⁹³ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 194; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 120.

¹⁹⁴ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 197.

¹⁹⁵ Zob. szerzej APPD, 528/305/0/7/57, [Czasopisma i wycinki prasowe]; zob. też wzmianki o publikacji streszczenia pracy poświęconej różańcu chorych w Biuletynie Apostolstwa Chorych — APPD, Pp Pp 597/132, s. 79 i n.

który spędził w dominikańskim klasztorze w Oksfordzie¹⁹⁶. Zdaniem jezuitę Mieczysława Nowaka, który pełnił obowiązki sekretarza biskupa polowego, sam Marcin Chrostowski „złożył podanie o przeniesienie na etat kapelana jednostki liniowej”¹⁹⁷.

Następnie o. Marcin został kapelanem w szeregach 1 Dywizji Pancernej gen. Stanisława Maczka, która stacjonowała w Szkocji¹⁹⁸. Wraz z nią wylądował w Normandii¹⁹⁹. Walka z jej udziałem w rejonie Falaise przeszła do historii. Tak o polskiej dywizji pisał marszałek Montgomery: „Niemcy znaleźli się jak gdyby w butelce, korkiem od tej butelki była polska 1 Dywizja Pancerna”²⁰⁰. Należy zaznaczyć, że rola 1 DP w zwycięstwie aliantów w Normandii była kluczowa, gdyż polscy żołnierze zamknęli drogę ucieczki armii niemieckiej, która właśnie znalazła się w kleszczach. Dzięki bohaterstwu Polaków udało się powstrzymać kontrataki elementów dwóch niemieckich korpusów pancernych SS (mocno już jednak osłabionych), do niewoli wzięto 5 tys. jeńców, w tym jednego generała i 140 oficerów²⁰¹.

Po śmierci kapelana 9 Batalionu Strzelców Flandryjskich — o. Fortunata Wiktora Hupy²⁰², który zginął 21 sierpnia 1944 roku w trakcie silnych walk

¹⁹⁶ Zob. wzmiankę zamieszczoną w wypracowaniu do nauki języka angielskiego — APPD, 528/305/0/5/35. Warto nadmienić, że wśród licznych fotografii z czasów II wojny światowej znajdujących się w spuściznie o. Marcina odnaleźć można liczne zdjęcia dokumentujące pobyt w Oksfordzie; *Ciąg dalszy „dodatku” — notatek biograficznych o. Roberta Świętochowskiego*, mps, s. 2 — APPD, 528/305/0/2/11.

¹⁹⁷ Zob. list Mieczysława Nowaka SJ z dnia 29 XI 1978 r., mps 2 skierowany do autorek biografii o. Marcina Chrostowskiego — APPD, 528/305/0/2/12.

¹⁹⁸ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 198–199. W momencie kiedy dywizja była translokowana ze Szkocji do Yorku od ks. mjra Antoniego Warakomskiego Szefa Duszpasterstwa 1 Dywizji Pancernej otrzymał mianowanie na kapelana dywizji — por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina, mps, s. 6–7 — APPD, 528/305/0/2/9.

¹⁹⁹ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67.

²⁰⁰ J. PAŁKA, M. VENKEN, K.M. ZALEWSKI, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk–Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2013, s. 25; zob. też J.L. ENGLERT, K. BARBARKI, *Generał Maczek i żołnierze 1 Dywizji Pancerniej*, Londyn: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Polska Fundacja Kulturalna, 1992, s. 15; F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, Warszawa: Czytelnik, 1970, s. 287 i n.; por. opis szlaku bojowego od walk pod Falaise aż do Wilhelmshaven — T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna 1939–1947. Geneza i dzieje*, Warszawa: Bellona, 1994, s. 87–215; P. POTOMSKI, *Lieutenant General Stanisław Maczek 1892–1994*, Warsaw: Military Center for Civic Education, 2012, s. 77–85; E. MCGILVRAY, *Generał Stanisław Maczek. Stal i honor — życie i służba dowódcy 1 Dywizji Pancerniej*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2013, s. 245–297; zob. też J. RYDEL, *„Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000, s. 38–39.

²⁰¹ T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 151.

²⁰² Ojciec Hupa został zastrzelony przez snajpera w momencie, kiedy przebywał w punkcie sanitarnym wyraźnie oznaczonym znakami Czerwonego Krzyża. Pośmiertnie został odznaczony

w rejonie tzw. maczugi²⁰³ — jego miejsce zajął o. Chrostowski²⁰⁴. Od tego momentu uczestniczył w walkach batalionu w pierwszej linii boju, towarzysząc żołnierzom, którzy o nim mówili: „Kapelan, który się nie boi śmierci”²⁰⁵. Po powrocie do kraju, wypełniając dokumentację zawierającą opis służby wojsko-

Krzyżem *Virtuti Militari* — zob. opis śmierci pióra M. CHROSTOWSKIEGO, *O. Wiktor Hupa*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce*, praca zbior., Bruksela: „La Colonne”, 1947, s. 119; fragmenty tekstu o. Chrostowskiego zamieszczono także w pracy: M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców Flandryjskich — zarys monograficzny*, London — Tarnowskie Góry: Wydawnictwo Instytutu Tarnogórskiego i Muzeum Tarnowskie Góry, 2001, s. 8; w dzienniku bojowym 9 Batalionu Strzelców odnotowano: „zginął ks. kap. Hupa Wiktor, pracując jak zwykle ofiarnie koło rannych” — IPMS, C 70, s. 29; o śmierci o. Hupy zob. Z. KAPAŁA, *Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych na obczyźnie*, w: *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, red. Z. Kapała, J. Myszor, Katowice: Muzeum Śląskie w Katowicach, 1999, s. 94; por. biogram o. Fortunata Hupy — J.N. KUBICA, *Hupa Wiktor Fortunat OFM (1912–1944)*, w: *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice: Księgarnia św. Jacka, 1996, s. 142–143; odnośnie do działalności niemieckich snajperów zob. też uwagi IPMS, C 70, Komunikat Informacyjny nr 10 12.08.1944, s. 55; zob. też T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 141–142; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 202; por. o poległym kapelanie: „Ojciec Hupa naszym kapelanem był. Muszę powiedzieć, że kolegom karabin maszynowy to on pomagał nieść. Jak myśmy szli w Normandii, on się nie patyczkował z niczym. W zasadzie nie było mu wolno, w zasadzie to było wbrew przepisom... A on nie patrzył na to, jak widział zmęczonego... Jeszcze w Anglii na przykład marsze były albo coś — łapał i niósł. Zginął na Maczudzie” — *Porucznik Wojciech Zajączkowski 9 batalion strzelców flandryjskich*, w: *Polacy z Wehrmachtu... w polskiej 1. Dywizji Pancerniej gen. Maczka*, zebrali i przygotowali do druku J. Kutzner, A. Rutkiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2011, s. 112; por. zapis z dziennika i kroniki batalionu: „[...] na poprzednim pkt. zginął ks. kap. Hupa Wiktor, pracując jak zwykle ofiarnie koło rannych” — cyt. za: J. KUTZNER, J.S. TYM, *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2010, s. 470.

²⁰³ Odnośnie do walk w tym rejonie zob. szerzej IPMS, C 70, s. 23–34; zob. też *Komunikat Informacyjny nr 13 za czas: od g. 15.00 dnia 16 VIII 1944 r. do g. 21.00 dnia 19 VIII 1944*, tamże, nr 61, *Komunikat Informacyjny nr 14 za czas: od g. 21.00 dnia 19 VIII 1944 r. do g. 18.00 dnia 20 VIII 1944*, tamże, nr 62, *Komunikat Informacyjny nr 15 za czas: od g. 18.00 dnia 20 VIII 1944 r. do g. 18.00 dnia 21 VIII 1944 r.*, tamże, nr 63; A.S., *Trzydniowa bitwa o Maczugę*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce*, s. 110–116; zob. też *Telegram dowódcy 1. Armii Kanadyjskiej do dowódcy 1. Dywizji Pancerniej*, w: tamże, s. 130; J. KUTZNER, J.S. TYM, *Polska 1. Dywizja Pancerna*, s. 455–487; por. wspomnienia żołnierzy 1 Dywizji zebranych w pracy: J. PAŁKA, M. VENKEN, K.M. ZALEWSKI, *Żołnierze generała Maczka*, s. 25; F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 303 i n.; S. KOSZUTSKI, *Wspomnienia z różnych pobojowisk*, z przedmową S. Maczka, Londyn 1972, s. 203 i n.; zob. też Z. TOMKOWSKI, *Generał Maczek najstarszy żołnierz Rzeczypospolitej*, Warszawa: Nowe Wydawnictwo Polskie Ypsilon, 1994, s. 60 i n.

²⁰⁴ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 26; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; zob. też J. ODZIEMKOWSKI, S. FRĄTCZAK, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, s. 166–167; Z. WERRA, B. POLAK, *Duszpasterstwo Polskich Sił Zbrojnych*, s. 602; S. PODLEWSKI, *Wierni Bogu i ojczyźnie*, s. 273; D. CHODYNIECKI, *Wojskowa służba kapelańska*, s. 93; odnośnie do o. Hupy zob. S. CHMIELEWSKI, *Wspomnienia kapelana (1939–1948)*, Suwałki 1992, s. 127.

²⁰⁵ Zob. artykuł wspomnieniowy R. KOPERSKIEGO, *O. Marcin Chrostowski nie żyje*, s. 7; artykuł wspomnieniowy zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9. Należy podkreślić, że taka postawa stała w sprzeczności z zaleceniami biskupa połowego, który zabraniał kapelanom brać

wej, zaznaczył, że 1 września 1944 roku został skierowany do 1 Dywizji Panczernej na froncie zachodnim²⁰⁶. Dane te można doprecyzować dzięki zachowanemu *Kalendarzykowi*, którym posługiwał się jako kapelan 9 Batalionu. Otóż do jednostki trafił dopiero w drugiej połowie września, albowiem 18 września zanotował, że opuścił obóz w Southampton, a do Bayeux w Normandii trafił następnego dnia²⁰⁷. Niestety zapiski są bardzo lakoniczne, o. Chrostowski skrótowo odnotowuje imiona i nazwiska zmarłych żołnierzy²⁰⁸, nie podając bliższych informacji o okolicznościach ich śmierci, wspomina także skrótowo o mszach odprawionych w różnych intencjach (np. 26 IX — za dobrą służbę, trzy dni potem — w intencji działań żołnierzy, następnego dnia — za zmarłych, 11 X — za 3 i 2 kampanię, 14 X — za kampanię dowodzenia) czy fakt odbycia poganki w 4 kompanii 20 listopada 1944 roku²⁰⁹.

Pragnąc przybliżyć koleje życia Marcina Chrostowskiego w tym okresie, należy pokrótce prześledzić szlak bojowy 9 Batalionu, którego został kapelanem. Jednostka ta, obok Batalionu Strzelców Podhalańskich, 8 Batalionu Strzelców (zwanych później brabanckim) oraz szwadronu ciężkich karabinów maszynowych i moździerzy, wchodziła w skład 3 Brygady Strzelców²¹⁰. Oddział, w którym służył o. Chrostowski, powstał na terenie Szkocji 5 listopada 1943 roku. Był to 9 Batalion Strzelców; nosił nazwę 9 Batalion Strzelców Flandryjskich, którą nadano mu 1 lipca 1945 roku. Wówczas regent Belgii, księżę Karol, odznaczył batalion sznurami naramiennymi, tzw. *Fourragère*, w kolorach belgijskiego Krzyża Wojennego, które były noszone przez żołnierzy na prawym ramieniu. Wspomniane dystynkcje umieszczono także na sztandarze, który został ufundowany przez społeczeństwo szkockiego miasta Galashiels i przekazane

udział w walce w pierwszym szeregu, narażając się bezpośrednio na śmierć, zalecał postępować w drugim rzucie.

²⁰⁶ Zob. też *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4. Zob. wzmiankę zamieszczoną w wypracowaniu do nauki języka angielskiego spisany w 1946 r. — APPD, 528/305/0/5/35.

²⁰⁷ *Kalendarzyk Polaka w Wielkiej Brytanii 1944*, APPD, 528/305/0/3/28.

²⁰⁸ Zob. przykładowo zapisy od 1 października, a także z listopada — *Kalendarzyk Polaka w Wielkiej Brytanii 1944*, APPD, 528/305/0/3/28.

²⁰⁹ *Kalendarzyk Polaka w Wielkiej Brytanii 1944*, APPD, 528/305/0/3/28.

²¹⁰ Odnośnie do dziejów 9 Batalionu zob. szerzej M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców Flandryjskich*, passim; F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 275; tenże, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa: Wydawnictwo „Ruch”, 1972, s. 26; odnośnie do składu 1 Dywizji w 1944 r. zob. J.S. TYM, *1. Dywizja Pancerna w latach 1943–1947, w: Śladami polskich gąsienic 1939–1947. Polskie oddziały pancerne na zachodzie*, t. 19: 1. *Dywizja Pancerna 1943–1947*, Warszawa: Edipresse, 2015, s. 45.

21 czerwca 1946 roku. Święto batalionu przypadało 19 kwietnia, w rocznicę walk nad kanałem Küsten w 1945 roku²¹¹.

Szlak bojowy²¹², który przeszedł 9 Batalion, znaczą między innymi ciężkie walki stoczone chociażby z niemiecką obroną przeprawy na rzece Bresle pod Blangy. Wówczas to wspomniany batalion zdobył przeszło 200 jeńców i przejął wiele sprzętu bojowego, jak nadmienia w swych wspomnieniach gen. Maczek²¹³. Następnie jednostka ta wyróżniła się, zdobywając Abbeville²¹⁴, a także podczas zaciętych walk ulicznych w Ypres²¹⁵ czy w czasie zdobywania Gandawy²¹⁶. Działania militarne batalionu nie zawsze były pasmem błyskawicznych sukcesów. Warto wspomnieć o ciężkich bojach pod miastem Axel, gdzie — jak pisze gen. Maczek — „9 batalion strzelców, który pierwszy doń wszedł od

²¹¹ Zob. informacje o 9 Batalionie Strzelców Flandryjskich wraz ze zdjęciem sztandaru *1. Dywizja Pancerna w walce*, s. XXIX–XXXII; zob. reprodukcję treści dokumentu z dnia 26 marca 1945 r. nadającego żołnierzom 9 Batalionu przywilej noszenia sznurów naramiennych jako jedynej formacji PSZ na zachodzie — M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 46–50; T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 282; zob. też F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 368, 369–370; tenże, *Udział Polaków w wyzwoleniu Belgii*, Warszawa: „Polonia”, 1959, s. 8, 14, 38; por. A. ŁUKOWSKI, *Akcja na Küsten-Kanal, w: 1. Dywizja Pancerna w walce*, s. 344–346; R. KĘPNY, *Przeprawa przez Küsten-Kanal*, w: tamże, s. 346–348. Zob. też wpisy poświęcone decyzjom w sprawie sztandaru z 15 stycznia 1945 r. oraz 24 kwietnia 1945 r. — IPMS, C 70, s. 89, 106.

²¹² Odnośnie do szlaku bojowego 9 Batalionu zob. szerzej wpisy w dzienniku opisujące działania wojenne poczynszy od lądowania w Normandii 1 sierpnia 1944 r. — IPMS, C 70, s. 8 i n.; bardzo dokładny opis działań zbrojnych 1 Dywizji, w tym wzmianki o działaniach podejmowanych przez 9 Batalion opisany w pracy: J.S. TYM, J. KUTZNER, *Walki 1. Dywizji Pancerniej w rejonie Bredy i Moerdijk październik–listopad 1944 roku, w: Śladami polskich gąsienic 1939–1947. Polskie oddziały pancerne na zachodzie*, t. 27: *Breda i Moerdijk*, Warszawa: Edipresse, 2015, s. 44–45, 48, 50–51, 52, 57, 60, 61–62; J.S. TYM, *Działania polskiej 1 Dywizji Pancerniej w północno-wschodniej Holandii i we Fryzji w kwietniu i maju 1945, w: Śladami polskich gąsienic 1939–1947. Polskie oddziały pancerne na zachodzie*, t. 29: *Niemcy*, Warszawa: Edipresse, 2015, s. 8–9, 11, 15–17, 20–21, 23–30, 44, 47–48, 53, 54–55, 58–59, 64; F. SKIBIŃSKI, *Udział Polaków*, s. 28–34; zob. też wspomnienia żołnierzy 1 Dywizji zawarte w pracy: *1. Dywizja Pancerna w walce*; zob. też wykaz najważniejszych bitew stoczonych przez 9 Batalion — T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 282–283.

²¹³ Zob. S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, Lublin — London: TNKUL — „Orbis Books”, 1990, s. 188.

²¹⁴ S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 189; F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 313; J.L. ENGLERT, K. BARBARSKI, *Generał Maczek*, s. 15; zob. też J. PAŁKA, M. VENKEN, K.M. ZALEWSKI, *Żołnierze generała Maczka*, s. 25; M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 10; Z. TOMKOWSKI, *Generał Maczek*, s. 60; T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 160.

²¹⁵ S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 190; S. DROŻAK, *Wspomnienia z Ypres*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce*, s. 150–152; zob. też obszerne cytaty z kroniki batalionu zamieszczone w pracy M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 10–11; por. T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 162; F. SKIBIŃSKI, *Udział Polaków*, s. 11 i n.

²¹⁶ S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 194; F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 315 i n.; tenże, *Udział Polaków*, s. 22.

południa, walcząc na ulicach miasta i jego dowódca ppłk Z[dziśław] Szydłowski — podbili na zawsze serca mieszkańców, co się wyrazi długo po ukończeniu działań wojennych, w niegasnących dowodach pamięci”²¹⁷. Dowódca 1 Dywizji, wspominając po latach szlak bojowy swej jednostki, nadmienił o walkach 9 Batalionu wokół Bredy 30 października 1944 roku. Ów batalion został wyznaczony do „oczyszczenia północnej” części miasta²¹⁸, a także do przełamywania niemieckiej obrony kanałów, znajdujących się na terenach III Rzeszy²¹⁹. Skrótowno rysując szlak bojowy 9 Batalionu, warto wspomnieć o tym, że właśnie ten oddział został wyznaczony do ataku na bazę Kriegsmarine w Wilhelmshaven, do którego jednakże nie doszło z powodu rokowań związanych z kapitulacją²²⁰. Po kapitulacji decyzją gen. Maczka 9 Batalion Strzelców rozpoczął okupację rejonu Jever, wysp Wangerooge i Spiekeroog²²¹. 1 Dywizja Pancerna pozostała na terenie Rzeszy w ramach XXX Korpusu Brytyjskiego, pełniąc funkcje okupacyjne na obszarze od granicy z Holandią, przez prowincję Oldenburg, aż po rejon Soltau-Münster i Walsrode²²².

²¹⁷ S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 197; por. zapisy z 16–18 września 1944 r. — IPMS, C 70; zob. też F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 32–323, 327, 329; Z. SZYDŁOWSKI, *Bój o Axel*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce*, s. 188–204; T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 169–170.

²¹⁸ S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 206; zob. opis działań batalionu od dnia 28 października 1944 r. — IPMS, C 70; zob. zapis podsumowujący zdobycie miasta 30 października: „W nowym rejonie mimo czuwania i placówek Baon mógł wypaść się i wypocząć. Należy zaznaczyć niezwykle pozytywną postawę ludności, entuzjazm i serdeczna opieka okazywana nie tylko krzykliwie ile uczynkami i głęboka radość z uwolnienia ich pięknego miasta. Breda jest kolejnym miastem wziętym przez 9 Baon a 1-szym tak dużym miastem wziętym »w singla« przez Baon” — IPMS, C 70; M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 14–15; zob. też J. PAŁKA, M. VENKEN, K.M. ZALEWSKI, *Żołnierze generała Maczka*, s. 26; Z. TOMKOWSKI, *Generał Maczek*, s. 73; T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 174–176.

²¹⁹ O przełamaniu Küsten Kanal zob. S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 230–231; zob. obszernie cytaty z kroniki batalionu opisującej walki M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 15–19. Warto także wspomnieć o wcześniejszych krwawych walkach stoczonych na wysepce Kapelsche Veer położonej na odnodze Oude Maasje — Starej Mozy; zob. szerzej wpisy w dzienniku bojowym od 29 grudnia 1944 r. IPMS, C 70; T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 189–190; M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 15. Odnośnie do opisów walk związanych z forsowaniem kanału Küsten zob. szerzej T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 196–198.

²²⁰ T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 204; zob. też F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 380 i n.

²²¹ F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 383.

²²² T.A. WYSOCKI, *1 Polska Dywizja Pancerna*, s. 213; zob. też opis dalszych działań dywizji mających na celu zagwarantowanie opieki nad obywatelami polskimi tamże, s. 216 i n.; por. J.S. TYM, *1. Dywizja Pancerna w latach 1943–1947*, s. 67–69; zob. też J. RYDEL, „Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech, s. 88 i n. 9 Batalion początkowo ulokowany został w Werpeloh położonym na północ od Sögel — tamże, s. 91.

Lektura dziennika bojowego 9 Batalionu Strzelców Flandryjskich nie ujawnia nowych informacji o losach kapelana Chrostowskiego. Niestety wspomniane źródło prowadzone było oszczędnie i nader zwięźle. Informuje o wszelkich działaniach oddziału, jedynie sporadycznie wspomina o zaangażowaniu poszczególnych żołnierzy. Nawet w opisie działań bitewnych, za udział w których o. Michał został nagrodzony Krzyżem *Virtuti Militari*, próżno szukać o nim wzmianek²²³. Prowadzący dziennik odnotował np. fakt uczestnictwa żołnierzy w nabożeństwie, które miało miejsce 11 listopada 1944 roku w Bredzie²²⁴. Można założyć, że to właśnie dominikanin, jako ich kapelan, celebrował wtedy mszę świętą, tym bardziej że osobiście był zaangażowany w obchody Święta Niepodległości, o czym świadczą zachowane w jego spuściźnie kazania wygłoszone z tej okazji²²⁵. Wspomniany dziennik odnotował również informacje o uczestnictwie żołnierzy w nabożeństwie dnia 12 listopada o godz. 9.30²²⁶. Szczęśliwie w spuściźnie o. Marcina zachowało się kazanie datowane na ten właśnie dzień, które wygłosił w Bredzie. Poruszył w nim kwestię Bożej dobroci, sprawiedliwości oraz istnienia zła i krzywd na świecie²²⁷. 5 dni później odbyło się nabożeństwo żałobne²²⁸, sprawowane zapewne również przez kapelana Chrostowskiego²²⁹. Przyjmując powyższe założenia, kolejne uroczyste nabożeństwo, odnotowane przez autora dziennika bojowego ppłka Szydłowskiego, odprawione dnia 14 stycznia 1945 roku, 21 stycznia czy 4 lutego, kiedy to baon został zluzowany i wycofany z głównych działań bojowych, także sprawował kapelan 9 Batalionu²³⁰. Dalsze wzmianki o nabożeństwach pochodzą z 25 marca 1945 roku (w dzienniku odnotowano także odwiedzin dowódcy brygady płka Władysława Deca w Wielkanoc 1945 roku), 1 kwietnia (zapewne wtedy uroczystą mszę sprawował kapelan Chrostowski)²³¹ i 3 maja (także nabożeństwo). Właśnie 3 maja 1945 roku część żołnierzy „zrobiła zakłady i oczekuje zakończenia działań wojennych w tych dniach”²³².

²²³ IPMS, C 70.

²²⁴ IPMS, C 70, s. 71.

²²⁵ Odnośnie do kazań głoszonych przez o. Marcina zob. W. SZYMBORSKI, *Sermons of Dominican Marcin Bronisław Chrostowski*, s. 103–200.

²²⁶ IPMS, C 70, s. 72.

²²⁷ APPD, 528/305/0/6/42, mps; APPD, 528/305/0/6/44, rkps; APPD, 528/305/0/6/45, rkps; zob. edycję kazania W. SZYMBORSKI, *Sermons of Dominican Marcin Bronisław Chrostowski*, s. 186–188.

²²⁸ IPMS, C 70, s. 72.

²²⁹ W spuściźnie zachowały się mowy wygłaszane podczas pochówków żołnierzy 9 Batalionu — zob. szerzej H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 233.

²³⁰ IPMS, C 70, s. 88, 89, 92.

²³¹ IPMS, C 70, s. 96, 98.

²³² IPMS, C 70, s. 110.

Niezwykle cennym uzupełnieniem informacji o przebiegu służby wojskowej o. Chrostowskiego są znajdujące się w jego spuściźnie zdjęcia, w tym szczególnie te świadczące o podążaniu niemalże w pierwszej linii tuż za oddziałami swego batalionu, jak miało to miejsce przykładowo w czasie ciężkich walk przy przeprawie przez Küsten Kanal²³³. I tak wśród nich widnieją liczne fotografie sprzętu bojowego dywizji oraz zdobycznej niemieckiej broni, w tym pocisków raketowych V-1²³⁴. Grozę i okrucieństwo wojny obrazują wykonane przez dominikanina zdjęcia obozu koncentracyjnego w Dachau²³⁵. W wyprawie towarzyszył mu porucznik Gustaw Brudny, który po latach wydarzenie to opisał następująco: „A kiedyś nasz kapelan mnie wziął, żebym jechał z nim do tego Dachau. Tam były hałdy trupów. Mam zdjęcia. Wszyscy to oglądali potem. Amerykanie tam byli. Pokazywali nam to wszystko, te piece, krematoria, jak to wsadzali jednego za drugim na takim wózku”²³⁶.

Ojciec Chrostowski dokumentował zarówno chwile podniosłe (np. dekorację porońca 9 Batalionu Strzelców Flandryjskich przez ministra Léona Mundeleera 10 VIII 1945 r. sznurem Furragere 1940 r.²³⁷ czy uroczystość poświęcenia i przekazania sztandaru 9 Batalionu 9 VII 1946 r. na boisku sportowym w Leer²³⁸), jak i dzień powszedni żołnierzy, ukazując choćby sprawy związane z aprowizacją. Zachowane fotografie ujawniają wielką wagę, jaką o. Marcin przywiązywał do towarzyszenia żołnierzom w ich codziennych zmaganiach, w walce i ostatniej drodze²³⁹. Przykładowo po wyzwoleniu Bredy zwrócił się do

²³³ Zdjęcie niemal identycznie wykadrowane zamieszczone zostało w publikacji A. ŁUKOWSKIEGO, *Akcja na Küsten-Kanal*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce* (nie podano jednakże autora tej fotografii), znajduje się także w spuściźnie o. Chrostowskiego.

²³⁴ Wśród zdobycznego sprzętu gen. Maczek odnotował: „Poza tym zdobyto szereg bądź uszkodzonych, bądź zniszczonych w odwrocie wyrzutni bomb latających”, zob. fotokopię raportu z dnia 10 września 1944 r. zamieszczoną w pracy J.L. ENGLERT, K. BARBARSKI, *Generał Maczek*, s. 146. Dziennik bojowy 9 Batalionu odnotowuje fakt ostrzału przez pociski V 1 — zob. przykładowo wpis z 20, 23, 24 grudnia 1944 r. oraz 26 stycznia, 24 lutego 1945 r. — IPMS, C 70, s. 90, 93.

²³⁵ Zob. też uwagi o odwiedzeniu obozu przez bpa polowego Gawlinę *Jako Biskup Polaków w Niemczech (Wyjątki z pamiętnika Ks. Abpa J. Gawliny)*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 2 (1977), s. 212.

²³⁶ *Porucznik Gustaw Brudny 9 batalion strzelców flandryjskich*, w: *Polacy z Wehrmachtu*, s. 189.

²³⁷ Zob. serię zdjęć z tej uroczystości zamieszczone w publikacji: *Polacy z Wehrmachtu*, s. 177–185; a także w publikacji M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, tablica 4, 5.

²³⁸ Zob. także zdjęcia zamieszczone w publikacji M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, tablica 12, 13, 14.

²³⁹ Jakość zachowanych zdjęć w większości przypadków uniemożliwia odczytanie nazwisk poległych żołnierzy, do wyjątkowych sytuacji należą: zdjęcie wspólnej mogiły braci: Henryka i Konrada Włochów poległych 8 X 1944 i pochowanych w Alphen (zob. *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. III: *Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 1994, s. 314; na zdjęciu tym widnieją wspólna

miejscowego pastora z prośbą o pozwolenie na pochówek żołnierzy z 9 Batalionu Strzelców na cmentarzu parafialnym w dzielnicy Ginneken²⁴⁰. Autorki biografii o. Marcina wspomniały, że w toku zawieruchy wojennej starał się zbierać dokumenty osobiste poległych żołnierzy, aby po zakończeniu wojny przekazać je najbliższej rodzinie²⁴¹. W listach do jezuity Mieczysława Nowaka, napisanych z Holandii, o. Marcin wspomniał o jednym z takich pogrzebów. O jego treści wiemy od samego adresata listu, który go zrelacjonował. „W pewnym momencie — czytamy w relacji o. Nowaka — uczestnicy pogrzebu dostali się pod ogień karabinów maszynowych nieprzyjaciela, tak dokuczliwy, że ratowali się przed nim skacząc do dołów grobowych jak jeden mąż — z księdzem kapelanem na czele”²⁴².

Towarzysząc oddziałom 1 Dywizji Pancerniej, troszczył się o rannych nie tylko na pierwszej linii frontu, starał się roztoczyć swą opiekę także na szpitalach, w których przebywali polscy żołnierze²⁴³. Interweniował między innymi w *Biurze opieki nad żołnierzem* Ministerstwa Obrony Narodowej w sprawie dostarczania wojskowym poddanym rekonwalescencji polskiej prasy: „Dziennika

mogiła kolejnych żołnierzy Zygmunta Matyjasa (poległego 7 X 1944 r.) — tamże, s. 187; zob. też zdjęcie trzech mogił, niestety odczytać można jedynie nazwisko na środkowym krzyżu, umieszczonym na grobie Edmunda Jelińskiego (poległ 14 IV 1945 r., pochowany w Dörpen) — tamże, s. 119; zdjęcie to ukazuje żołnierzy kopiących dalsze groby, zapewne byli to jeńcy wojenni, na co wskazuje krój mundurów przypominający umundurowanie Wehrmachtu. Szczególnie poruszające jest zdjęcie mogił, przed którymi leżą zawinięte w koce ciała poległych, w tle widać jeńców niemieckich kopiących groby. Spośród napisów na krzyżach można odczytać nazwisko Eryka Spiry poległego 19 IV 1944 r., pochowanego w Dörpen, tamże, s. 269. Ojciec Chrostowski dokumentował nie tylko pochówki żołnierzy, jakie miały miejsce w trakcie marszu 9 Batalionu Strzelców, lecz również groby żołnierzy pochowanych na terenie Szkocji — zob. przykładowo zdjęcie mogił cmentarza w Perth na Wellshill Cemetery: Józefa Owsika (zm. 9 XI 1942 r.), Bonifacego Stefaniaka (zm. 13 XI 1942 r.), Stanisława Sinkowskiego, dziekana 1. Korpusu Pancerno-Motorowego (zm. 20 X 1942 r.), Karola Zamarskiego (zm. 1 XI 1942 r.), Mieczysława (zm. 13 X 1942 r.) — *Księga pochowanych żołnierzy polskich*, s. 214, 272, 259, 324, 115. Zob. też zdjęcie mogiły ks. Konstantego Pogłódka (zm. 23 VII 1944 r., pochowany w Perth, Wellshill Cemetery) — tamże, s. 230.

²⁴⁰ Zob. A. DĄBROWSKA, *Pancerne mogiły*, „Polska Zbrojna”, 2016, nr 12 (848), s. 143.

²⁴¹ Zob. szerzej H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 203, s. 232 przyp. 199.

²⁴² Tamże, s. 208; zob. też list Mieczysława Nowaka SJ z dnia 29 XI 1978 r., mps 2 skierowany do auterek biografii APPD, 528/305/0/2/12; zob. też informację o ostrzale cmentarza w Alphen podczas odprawianego wówczas pogrzebu — zob. wzmianka zamieszczona w wypracowaniu do nauki języka angielskiego spisany w 1946 r. — APPD, 528/305/0/5/35.

²⁴³ Zob. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina, mps, s. 9–10 APPD, 528/305/0/2/9.

Polskiego”, „Polski Walczącej” oraz zabiegał także o dobre warunki dla chorych żołnierzy polskich²⁴⁴.

Bohaterska postawa i męstwo dzielnego kapelana zostały dostrzeżone przez przełożonych, został bowiem odznaczony tak ważnym dla każdego polskiego żołnierza Krzyżem *Virtuti Militari*. Decyzją Kapituły Orderu Wojennego *Virtuti Militari* w Londynie przyznano mu Order V klasy nr 11146²⁴⁵. Awansowany wówczas został na starszego kapelana²⁴⁶. Po latach żołnierze 9 Batalionu podkreślali, że „Ojciec Marcin był niesłychanie odważny. Pierwszy zrywał się i pod gradem kul sprawdzał, czy między zabitymi nie znajdują się ranni, potrzebujący pomocy. Zjednywał sobie serca żołnierskie do tego stopnia, że z ogromnym żalem i smutkiem przyjmowano przesuwanie go do innej jednostki”²⁴⁷. We wniosku o nadanie Krzyża *Virtuti Militari* czytamy:

3 X 1944 roku w czasie natarcia z Baarle-Nassau²⁴⁸ ks. kapelan szedł do natarcia wraz z czołowymi patrolami, dodając ducha żołnierzom swoją postawą. W czasie boju w pierwszej linii udzielał świętych sakramentów pod ogniem z zupełnym lekceważeniem niebezpieczeństwa. Dał tym dowód swej pięknej natury żołnierskiej i cnót najwyższej klasy²⁴⁹.

Tegoż dnia 3 Brygada Strzelców „przeszła do ostatniej fazy natarcia na Baarle-Nassau, które zostało opanowane wieczorem po ciężkich walkach przez 8 B[atalion] S[trzelców] i 9 B[atalion] S[trzelców] przy współdziałaniu 1 P[ułku] Panc[ernego]. Walki uliczne trwały całą noc [...] Za walkę o zdobycie Baarle-Nassau Dywizja otrzymała pochwałę Dowódcy 1. Korpusu Brytyjskiego”²⁵⁰. Warto w tym miejscu nadmienić, że oprócz wspomnianego orderu

²⁴⁴ Zob. pismo z dnia 30 I 1945 r. będące odpowiedzią na pismo Marcina Chrostowskiego z 11 I 1945 r.; poproszono w nim ojca, aby podczas odwiedzin w szpitalach, gdzie przebywają ranni polscy żołnierze, sprawdzał, czy jest im dostarczana prasa polska — APPD, 528/305/0/3/21, Ministerstwo Obrony Narodowej, Biuro opieki nad żołnierzem, Wydział dobrobytu żołnierza, L. dz. 320/BOP/146/D.Z./45, Sprawa wysyłki gazet na Kontynent.

²⁴⁵ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 120; zob. też wykaz żołnierzy 9 Batalionu odznaczonych Krzyżem *Virtuti Militari* — M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców Flandryjskich*, s. 111; por. informacje o nadaniu Krzyża Srebrnego Orderu *Virtuti Militari* V klasy — *Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych. Rozkaz wewnętrzny do katolickiego duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych. Dział urzędowy*, 15.01.1946, R. XXIX, no 1, w: *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, zebrał i oprac. A.C. Żak, M. Wesołowski, Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008, s. 3.

²⁴⁶ S. PODLEWSKI, *Wierni Bogu i ojczyźnie*, s. 274.

²⁴⁷ H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, s. 175; zob. też, *Kapitan naszych czasów*, s. 3.

²⁴⁸ Odnośnie do akcji na Baarle Nassau zob. wpisy 1–3 październik 1944 r. — IPMS, C 70.

²⁴⁹ Cyt. za: B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67.

²⁵⁰ *Kalendarz działań Dywizji*, w: 1. *Dywizja Pancerna w walce*, s. 216; w kalendarium działań 9 Batalionu czytamy: „3 X godz. 11.15 — Baon rusza do natarcia — wspiera 2 Pułk Artylerii

o. Marcin Chrostowski otrzymał także Krzyż Walecznych, i to dwukrotnie²⁵¹. Jeden z żołnierzy tak określił postać o. Chrostowskiego:

Ojciec Marcin jako kapelan I Dywizji Pancерnej odbywał normalną trasę z Francji przez Belgię do Holandii. Odznaczał się wielką odwagą i z narażeniem własnego życia usuwał rannych żołnierzy, czy to naszych, czy niemieckich, z drogi, by ich czołgi nasze i kanadyjskie nie zmiażdżyły, co często się zdarzało²⁵². Na mundurze miał tylko stułę, bo konającym dawał oleje święte, a rannych spowiadał i dawał rozgrzeszenie. Za odwagę i bohaterstwo w obliczu nieprzyjaciela rozkazem pułkowym otrzymał krzyż *Virtuti Militari* klasy V oraz Krzyż Zasługi. Oprócz polskich odznaczeń posiadał brytyjskie i francuskie. Dokładnie nie pamiętam, ale miał jedenaście do czternastu odznaczeń²⁵³.

Natomiast dowódca 9 Batalionu płk Z. Szydłowski wspomniał o. Marcina przy okazji opisu śmierci o. Fortunata Hupy:

Po śmierci ks. Hupy przybył jako ochotnik na front 9. Batalionu Strzelców. Był tam do końca wojny i był niewątpliwie jednym z najlepszych, pełnym zalet ludzkich i rycerskich kapelanów, jakich nasza armia posiadała. Bardzo pragnął być następcą ks. Hupy. Los żołnierski pozwolił mu uzyskać *Virtuti Militari* za życia²⁵⁴.

Los ponownie zetknął dawnego sekretarza z biskupem połowym Gawliną 4 maja 1945 roku. Wówczas to:

Motorowej. Npl bardzo silnie ostrzeliwuje artyleria. 10 PSK rusza całością na nasze lewe skrzydło. Duży sukces kompanii 1 i plutonu czołgów. Wykorzystując zasłonę dymną wpadają na stanowisko npla i cała kompania z dowódcą kpt poddaje się. Dalsze przedmioty padają po kolei — uchwycono, współpracując z czołgami, skraje lasów Mania Hhoven. O godz. 17.30 Baon rusza na Baarle-Nassau. Złapani kilku spadochroniarzy npla i 7 żołnierzy „SS” z holenderskiego Baonu. Całą noc npl silnie ostrzeliwuje nasze pozycje”, cyt. za: M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców Flandryjskich*, s. 12. Warto wspomnieć, że oddziały artylerii nieprzyjaciela przez całą noc nękały ogniem Baarle Nassau — zob. wpis z 3 października 1944 r. — IPMS, C 70.

²⁵¹ Z. WERRA, B. POLAK, *Duszpasterstwo Polskich Sił Zbrojnych*, s. 611; *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych*, red. J. Humeński, Warszawa: „Caritas”, 1969, s. 541; zob. też wykaz żołnierzy 9 Batalionu odznaczonych Krzyżem Walecznych — M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 112; *Biskup Połowy Polskich Sił Zbrojnych Rozkaz wewnętrzny do katolickiego duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych. Dział urzędowy*, 15.01.1946, R. XXIX, no 1, w: *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych*, s. 3.

²⁵² Zob. informacje o tłumach jeńców oraz o ciałach poległych żołnierzy miażdżonych przez czołgi, które nie mogły odpowiednio manewrować — F. SKIBIŃSKI, *Pierwsza pancerna*, s. 310; por. S. KOSZUTSKI, *Wspomnienia z różnych pobojowisk*, s. 204.

²⁵³ H. GALLUS, *Człowiek dla drugich*, s. 175; wypowiedź Władysława Florczyka została zamieszczona także w pracy H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 202.

²⁵⁴ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 220.

Płk Dec²⁵⁵ ogromnie wychwalał — a tak samo czynili jego żołnierze — mojego ukochanego byłego kapelana o. Chrostowskiego, OP, który swą skromnością, wybitną ofiarnością i odwagą podbił ich serca. Otrzymał krzyż *Virtuti Militari* i Krzyż Walecznych — jak się wyraził — nie wiadomo właściwie za co. Lecz żołnierze wiedzieli i opowiadali mi, jak to było „nad kanałem” pod obstrzałem artylerii niemieckiej²⁵⁶.

Ojciec Chrostowski nigdy nie podkreślał faktu posiadania tak licznych odznaczeń²⁵⁷, jego skromność była posunięta do takiego stopnia, że gdyby nie zdjęcie odznaczeń znajdujące się w jego spuściźnie, trudno byłoby o sformułowanie choć przybliżonej ich listy²⁵⁸. W kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do Polski po zakończeniu wojny odnotował jedynie 2 odznaczenia polskie

²⁵⁵ Władysław Dec — zob. przypis 142 w: J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 672

²⁵⁶ J. GAWLINA, *Wspomnienia*, s. 338; J. GAWLINA, *In viam pacis*, s. 672–673.

²⁵⁷ W materiałach wspomnieniowych o Marcinie Chrostowskim zgromadzonych przez Bruno na Mazura widnieje odrębny wykaz odznaczeń, gdzie obok poniżej wymienionych znajdują się:

Krzyż Niepodległości
Medal X-lecia
Medal XX-lecia
Srebrny Krzyż Zasługi z Mieczami
The Africa Star
Croix de Guerre avec Palms
Srebrny Krzyż Zasługi
Defence Medal
Medal 25 lecia SPK

odznaki:

15 p. piechoty „Wilków”
1 Dywizja Pancerna
Krzyż harcerski
Srebrna odznaka SPK

APPD, 528/305/0/2/10.

²⁵⁸ „Jako kapelan w dywizji Maczka brał udział w bitwie pod Falaise, gdzie w ogniu i ogromnej masakrze czołgał się do ciężko rannych i ściągał ich z pola walki. Dostał za to Krzyż *Virtuti Militari*, którym się nigdy nie chwalił” (N. SZWEYCKER, *Studenci pomagali studentom*, s. 50). Wspomniane zdjęcie zamieszczone zostało w wydanym pośmiertnie druku zawierającym wspomnienia o o. Marcinie. Odznaczenia były publicznie prezentowane podczas uroczystości z okazji rocznicy śmierci, jakie zorganizowane zostały w kościele św. Augustyna w Yarraville, tam gdzie przez lata służył Polonii australijskiej. Zob. *Rok po zgonie...*, w: *Zastużony Polak, żołnierz, kapłan O. Marcin Chrostowski 3.01.1904 — 31.07.1974*, s. 5–6, 10, druk zawierający wspomnienia o zmarłych zachowany w jednostce APPD, 528/305/0/2/9. Tam też błędnie zidentyfikowano Krzyż Walecznych, wiążąc go z kampanią roku 1920, oprócz odznaczeń wojskowych wystawiono także Krzyż Harcerski — noszony przezeń, albowiem był on harcmistrzem [odnośnie do przywiązania do ideałów harcerskich zob. L. PIŚKOZUB, *O. Marcin Chrostowski O.P.*, „Wspólnota. Biuletyn polskich parafii North Sunshine-Yarraville”, 2 (1979), s. 7, materiał zgromadzony w jednostce APPD, 528/305/0/2/9, pośmiertnie otrzymał złotą odznakę 25-lecia hufca Podhale — Melbourne — APPD, 528/305/0/2/10] oraz Srebrną Odznakę Stowarzyszenia Polskich Komбатantów, Medal 20-lecia Niepodległości — tamże, s. 6, w tym wypadku zapewne autorzy mieli

i 2 brytyjskie²⁵⁹. W innym miejscu wspomniał, że były to: Krzyż Virtuti Militari oraz zagraniczne 1939/45 Star, France–Germany Star²⁶⁰. Tak więc w toku służby oprócz Virtuti Militari²⁶¹ otrzymał, Krzyż Walecznych (dwukrotnie)²⁶², brytyjską Gwiazdę za Wojnę 1939–1945²⁶³, Gwiazdę Francji i Niemiec, brytyjskie odznaczenie honorujące udział w bojach na froncie zachodnim w Francji, Belgii, Holandii, Niemczech w okresie od 6 czerwca 1944 do 8 maja 1945 roku²⁶⁴, War Medal 1939–1945 (brytyjskie odznaczenie przyznawane za służbę przez co najmniej 28 dni w siłach zbrojnych Wielkiej Brytanii), Decoration Militaire (odznaczenie Królestwa Belgii nadawane za służbę w armii belgijskiej lub za odwagę). Należy również przypomnieć, że o. Chrostowski był członkiem Stowarzyszenia Polskich Kombatantów²⁶⁵. Listę powyższą należy poszerzyć o odznakę pamiątkową 9 Batalionu Strzelców o numerze 131, przyznaną na mocy Rozkazu dziennego nr 47 z 18 VII 1946 roku²⁶⁶. Ponadto, już po zakończeniu II wojny światowej, kiedy przebywał w Poznaniu, otrzymał honorową odznakę służby duszpasterstwa Polskich Sił Zbrojnych — Krzyż Biskupa Polo-

na myśli Medal Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości, odznaczenie ustanowione w 1928 r., a przyznawane osobom, które odbyły nienaganną służbę w okresie od 11.11.1918 r. do 11.11.1928 r. Odnośnie do powyższego odznaczenia zob. szerzej K. SEJDA, *Ordery, odznaczenia i medale Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa: Zakłady Graficzne Straszewiczów, 1932, s. 80–82.

²⁵⁹ CAW, Kolekcja akt żołnierzy polskich powracających z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, sygn. IV.501.2.574, Ewidencja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy porzucili do Polski, t. 13, Rejestracyjny Spis nr 13, nr 9 Chrostowski Bronisław.

²⁶⁰ IPN, BU 0423/5676, s. 11.

²⁶¹ Fakt ten każdorazowo odnotowywano w skrótovej charakterystyce zakonnika w księgach zmarłych: *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego...*, Warszawa 2007, s. 93; *Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, s. 82; *Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jaczka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generata Zakonu*, Warszawa 2000, s. 43; zob. też *Lista żołnierzy odznaczonych*, zestawiał płk dypl. Antoni Grudziński na podstawie Dzienników Personalnych Naczelnego Wodza i Ministra Obrony Narodowej oraz Rozkazów Dziennych 1 Dywizji Pancerniej, w: S. MACZEK, *Od podwody do czołga*, s. 259; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 28; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 183; J. BOCHEŃSKI, *Wspomnienia*, s. 137; *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim*, s. 166.

²⁶² Zob. informacje o uzyskaniu Krzyża Walecznych z okuciem — CAW, sygn. II.56.6450, s. 1, 3; *Lista żołnierzy odznaczonych*, zestawiał płk. dypl. Antoni Grudziński, s. 264; J. GAWLIŃSKA, *Wspomnienia*, s. 367; B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 28; A.F. STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana*, s. 183.

²⁶³ Odnośnie do odznaczenia zob. <https://www.medals.org.uk/united-kingdom/united-kingdom045.htm> (dostęp 15.03.2020 r.).

²⁶⁴ Odnośnie do odznaczenia zob. <https://www.medals.org.uk/united-kingdom/united-kingdom052.htm> (dostęp 15.03.2020 r.).

²⁶⁵ Odznaka SPK została umieszczona obok orderów przyznanych w czasie II wojny światowej.

²⁶⁶ M. WRÓŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 40; zob. treść rozkazu zamieszczoną na s. 83 tej pracy.

wego Wojska Polskiego: „Za wyjątkowo lojalne i ofiarne pełnienie obowiązków na stanowisku sekretarza i kapelana Biskupa Polowego WP”²⁶⁷. Pośmiertnie (11 XI 1976 r.) został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski²⁶⁸.

5. OKRES POWOJENNY

Po zakończeniu wojny pozostał w Niemczech, organizując duszpasterstwo dla Polaków — byłych jeńców i robotników przymusowych²⁶⁹. Warto wspomnieć, że 15 maja 1945 roku w Jewer dziekan o. Marcin Chrostowski, wówczas już w stopniu majora, odprawił uroczystą mszę świętą dla oddziałów polskich z udziałem generałów Władysława Andersa i Stanisława Maczka oraz przedstawicieli władz brytyjskich i kanadyjskich, którzy wcześniej dokonali uroczystego przeglądu wojska²⁷⁰.

Jak przebiegały powojenne losy jednostki, w której tak oddanie służył dominikanin? 9 Batalion uczestniczył w obławach (15, 16 VII 1945 r.) na grupy

²⁶⁷ Zob. *Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych Rozkaz Wewnętrzny do katolickiego duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych. Dział urzędowy*, 31.12.1946, R. XXIX, nr 12, pozycja nr 44, w: *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych*, s. 68.

²⁶⁸ B. SZWEDO, *Kapelani wojskowi*, s. 68.

²⁶⁹ Zob. szerzej materiały wspomnieniowe z okazji drugiej rocznicy śmierci o. Marcina — APPD, 528/305/0/2/9. W spuściźnie Marcina Chrostowskiego znajduje się notes, w którym wymienione są różne obozy znajdujące się na terenie Rzeszy, niestety charakter notatek (wymieniony jest jedynie numer i lokalizacja obozu, wspomniane są jedynie takie informacje, jak zebranie ogólne, nabożeństwo, zebranie towarzyskie — np. Obóz 14 Thuine czy np. *zebranie ogólne* Obóz 16 Pöhls, fakt pożyczania książek — Obóz 8 Nienburg, przeniesiony do Zeven) uniemożliwia bliższą charakterystykę działań kapelana 9 Batalionu — APPD, 528/305/0/6/46, [notatki o. Marcina Chrostowskiego OP]; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 121; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 217–218. W 1945 r., przebywając w Londynie, został 23 sierpnia przyjęty na godzinnej audyencji przez prezydenta Raczkiewicza, niestety dziennik czynności prezydenta nie podaje dalszych szczegółów — *Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. II: 1943–1947, oprac. J. Piotrowski, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004, s. 504; odnośnie do wsparcia, jakiego udzieliła 1 Dywizja Polakom przebywającym na terenie Rzeszy — zob. *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, Haren: Sztab Specjalny I Dywizji Pancerniej, 1947. Zob. też pracę opisującą działania podejmowane przez żołnierzy 1 Dywizji na terenie Niemiec — J. RYDŁ, *„Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech*, s. 106 i n. Warto też wspomnieć, że w spuściźnie o. Marcina znajduje się interesujący druk, który zapewne był wykorzystywany w pracy duszpasterskiej w okresie po zakończeniu II wojny światowej, zawiera bowiem przydatne w pracy kapelana informacje o stosunku Stolicy Apostolskiej do Polski, fragmenty przemówień pt. *Stolica Święta wobec okrucieństw nazistowskich (przemówienie Piusa XII z dn. 2 czerwca 1945 r.; Pius XII o odpowiedzialności filmu i prasy; ataki sowieckie na Stolicę Świętą)* — APPD, 528/305/0/7/53, mps 1–20.

²⁷⁰ Por. materiały związane z obchodami 5 rocznicy śmierci o. Marcina, mps, s. 10 — APPD, 528/305/0/2/9; zob. artykuł S. PODLEWSKIEGO, *Odszedł kapelan WP i duszpasterz polonijny*, s. 8, wycinek znajduje się w jednostce APPD, 528/305/0/2/9.

żołnierzy niemieckich zwanych „wilkołakami” w rejonie Sögel oraz w dniach 4–5 września, 3 grudnia, 10–11 grudnia w akcjach określanych mianem „Grzybobranie”, które polegały na wyłapaniu ukrywających się w lasach żołnierzy SS²⁷¹. Rutynę dnia codziennego przełamywano poprzez spektakle i występy²⁷² cyrków (np. 2 IX 1945 r. — cyrk polski z Papenburga, 25 IX — cyrk „Francesco” w Meppen) oraz teatrów (np. YMCA 7 I 1946, „Rewii Paryskiej” 15 I) orkiestr (koncert YMCA 30 I)²⁷³. Starano się także uroczysto obchodzić święta narodowe i rocznice wydarzeń (np. wybuchu powstania warszawskiego 1 VIII 1945 r.), urządzać uroczystą mszę świętą oraz stosowną akademię.

Polacy wywiezieni przez Niemców do obozów, które znalazły się w strefie okupacyjnej, gdzie stacjonował 9 Batalion, starali się kontaktować z żołnierzami. Urządzano wspólne zabawy i wieczorki artystyczne, zapraszając na nie (22 VII) Polki z obozu w Papenburgu. Przed wspólną zabawą i tańcami urządzało nabożeństwo odprawiane w poszczególnych kompaniach. Tańce i zabawy czasem przybierały zgoła nieoczekiwany obrót, o czym wspominał dowódca 3 kompanii: „zabawa zakończona starym zwyczajem — mordobiciem”; w przypadku imprezy z 10 listopada zorganizowanej przez 1 kompanię odnotowano: „zakończona lekkim poturbowaniem paru uczestników”²⁷⁴. Biorąc pod uwagę charakter i zaangażowanie kapelana Chrostowskiego w życie żołnierzy i jego troskę o ich moralność, można śmiało założyć, że był on zaangażowany w szeroko pojmowaną działalność kulturalną i oświatową batalionu. Warto podkreślić, że w czasie jego służby w 9 Batalionie działało siedem świetlic batalionowych, jedna garnizonowa, ponadto funkcjonowało siedem kantyn, w Lorup wybudowano Dom Żołnierza 9 Batalionu Strzelców Flandryjskich, istniało też studio radiowe nadające codziennie audycje, działały dwa kina i biblioteka²⁷⁵. Organizowano specjalne seanse dla dzieci z polskich obozów cywilnych, funkcjonowały

²⁷¹ M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 21.

²⁷² Zob. szerzej rozdz. *Działalność kulturalna oraz Żołnierze Dywizji poza służbą: szkolnictwo, prasa, kultura*, a także *Żołnierze Dywizji poza służbą: sport, turystyka i myślistwo* pracy J. RYDEL, „*Polska okupacja w północno-zachodnich Niemczech*”, s. 176–183, 257–265.

²⁷³ M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 21; *9 Baon Strzelców Flandryjskich w cyfrach. Wystawa 1 Dyw. Pancerniej od 1–22 marca 1947 Meppen–Niemcy*, [b.m.w., druk współoprany z publikacją *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, Haren: Sztab Specjalny I Dywizji Pancerniej, 1947, Biblioteka Jagiellońska, Mag. Rara 890472 I], s. 4; zob. też informacje o imprezach i występach organizowanych dla całej Dywizji — *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, s. 42–44.

²⁷⁴ M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 21.

²⁷⁵ Tamże, s. 21–22; *9 Baon Strzelców Flandryjskich*, s. 4–5; zob. też informacje odnoszące się do całej Dywizji — *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, s. 40–42.

także zespoły muzyczne i chóry²⁷⁶. Bujnie rozwijało się także życie sportowe, kwitła rywalizacja, organizowano rozgrywki (np. piłki nożnej)²⁷⁷. Swoistą łyżką dziegciu było zorganizowanie przez żołnierzy batalionu nielegalnych gorzelnii, z czym borykało się dowództwo batalionu²⁷⁸.

Należy także przypomnieć o zaangażowaniu kapelana Chrostowskiego w powstawanie pamiątkowej odznaki 9 Batalionu. 31 stycznia 1946 roku odnotowano, że „ks. kapelan wyjeżdża do Wuppertalu celem załatwienia sprawy wykonania odznaki Batalionu”²⁷⁹. Ojciec Chrostowski oprócz służby duszpasterskiej w szeregach 9 Batalionu w 1946 roku współpracował z redakcją periodyku kurii biskupa polowego „Rozkazy Wewnętrzne Biskupa Polowego Wojsk Polskich”, opublikował wówczas tekst przybliżający pobyt bpa Gawliny w ZSRR²⁸⁰.

Warto podkreślić, że znaczna część aktywności wojskowych kapelanów jest niestety nieuchwytna źródłowo, próżno szukać relacji z głoszonych kazań, pogadanek. Nie do przecenienia był także osobisty przykład odwagi, męstwa i poświęcenia, zagrzewający żołnierzy do walki i wytrwania w trudach. Warto także wspomnieć o brutalności działań wojennych, niejednokrotnie żołnierze, widząc przykłady kapelanów, zmieniali swe nastawienie wobec ludności cywilnej. Nie można zapominać, że wojna niestety wyzwala najgorsze instynkty, których czasem i żołnierzom polskim nie udawało się powstrzymać. Dla przykładu można wspomnieć o odprawie dowódców kompanii z dnia 26 kwietnia 1945 roku, na której poruszono kwestię grabieży i gwałtów na ludności cywilnej jakiej dopuścili się żołnierze²⁸¹.

Z terenów zajmowanych przez 9 Batalion w marcu 1946 roku o. Chrostowski został skierowany do Londynu, tam też 16 marca 1946 został ponownie kapelanem biskupa polowego WP²⁸². W kwietniu 1946 awansowany został na

²⁷⁶ M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 22; *9 Baon Strzelców Flandryjskich*, s. 5; zob. też informacje odnoszące się do całej dywizji — *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, s. 43.

²⁷⁷ Zob. szerzej M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 63–65; zob. też informacje odnoszące się do całej dywizji — *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, s. 43; por. wzmianki o życiu sportowym batalionu w okresie czerwiec 1946 — luty 1947 — *9 Baon Strzelców Flandryjskich*, s. 7–8.

²⁷⁸ M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 21.

²⁷⁹ Cyt. za: M. WROŃSKI, *Barwa 9. Batalionu Strzelców*, s. 31; zob. też zamieszczony regulamin odznaki pamiątkowej batalionu — tamże, s. 33.

²⁸⁰ Zob. szerzej: Treść nr 12/46, Dział Urzędowy. Od redakcji, w: *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych*, s. 443; por. Z. WERRA, *Działalność duszpasterska*, s. 251.

²⁸¹ IPMS, C 70, s. 106; por. wzmiankę o sformowaniu plutonu egzekucyjnego w związku z przestępstwami popełnionymi przez jednego z żołnierzy 9 Batalionu na ludności cywilnej — wpis z 2 maja 1945, tamże, s. 110.

²⁸² B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67; M. KAŁUSKI, *Polonia katolicka w Australii*, s. 121; H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*,

starszego kapelana²⁸³. Ojciec Marcin angażował się wówczas w pracę wśród Polonii przebywającej w Londynie oraz pogłębiał swą wiedzę z teologii w Oksfordzie w dominikańskim klasztorze²⁸⁴. Otrzymałszy w sierpniu 1946 roku polecenie powrotu do kraju od prowincjała, posłuszny jego woli rozpoczął starania o powrót do ojczyzny²⁸⁵. Kwestionariusz repatriacyjny wypełnił 16 grudnia²⁸⁶. Po pobycie w obozie repatriantów w Szkocji w styczniu 1947 roku przybył do Polski²⁸⁷. Przy nazwisku ojca Chrostowskiego odnotowano następujący adres: Warszawa, ul. Dominikańska 2²⁸⁸.

Życie o. Marcina Chrostowskiego dobrze ilustruje przykład prawego kapłana w pełni oddanego posłudze duszpasterskiej. Trudną służbę czasu wojny odbył zaszczytnie, posługując żołnierzom i Polonii rozproszonej po świecie oraz troszcząc się o wszystkich potrzebujących. Starał się udzielać wsparcia materialnego²⁸⁹, a nade wszystko duchowego, o czym świadczą głoszone przezeń kazania. Warto zwrócić uwagę na jeden bardzo drobny, ale znamieny, epizod z jego życia, jakim była nieustanna nauka języków obcych. W jego spuściźnie zachowały się materiały do nauki, poczynszy od czasów II wojny aż po przygotowania do wyjazdu do Australii²⁹⁰. Jako oddany służbie kapłan czy sekretarz biskupa polowego, wyruszając w podróż na „niełudzką ziemię”, musiał znać język obszaru, na którym przyszło mu działać. Ojciec Marcin sporządzał więc słowniczki

s. 218; zob. też *Ciąg dalszy „dodatku” — notatek biograficznych o. Roberta Świętochowskiego*, mps, s. 2 — APPD, 528/305/0/2/11.

²⁸³ B. SZWEDO, *Zawsze w pierwszej linii*, s. 27; tenże, *Kapelani wojskowi*, s. 67.

²⁸⁴ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 218.

²⁸⁵ H. GALLUS, E. MIKOŁAJCZAK, *Ojciec Marcin Chrostowski*, s. 219.

²⁸⁶ IPN, BU 0423/5676, s. 8.

²⁸⁷ W dokumentacji widnieją dwie daty określające powrót do kraju 10 stycznia, *Uzupełnienia autobiograficzne* w kwestionariuszu wypełnionym po powrocie do kraju w 1947 r. CAW, sygn. II.56.6450, s. 4; CAW, Kolekcja akt żołnierzy polskich powracających z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, sygn. IV.501.2.574, Ewidencja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy powrócili do Polski, t. 13, Rejestracyjny Spis nr 13, nr 9 Chrostowski Bronisław; oraz data 8 stycznia widniejąca przy grupie żołnierzy powracającej do kraju: CAW, Kolekcja akt żołnierzy polskich powracających z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, sygn. IV.501.2.574 Ewidencja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy powrócili do Polski, t. 13, Rejestracyjny Spis nr 13, nr 9 Chrostowski Bronisław.

²⁸⁸ CAW, Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupełnień, sygn. II.56.6450, s. 1.

²⁸⁹ Zob. przykładowo M. GALL, *Kapłan naszych czasów*, „Mysł Społeczna”, 11 (1975), s. 6; H. GALLUS, *Kapłan naszych czasów*, s. 3.

²⁹⁰ Zob. przykładowo broszurki *The British Soldiers' French*, J. HOLLAND, *War on Land*, A Puffin Picture Book no 1, *Do you speak English Spreekt u Engelsch?*, *Correspondence Course for new Australians*, APPD, 528/305/0/5/36, [Materiały do nauki języków obcych: angielskiego, francuskiego i łaciny], zob. też notatki z ćwiczeń gramatyczne i wypracowania do nauki angielskiego z marca 1946 r., w których opisuje pobieranie lekcji w Wielkiej Brytanii, a także w szkole w Jerozolimie w wymiarze 3 godzin tygodniowo — APPD, 528/305/0/5/35.

językowe (francuski, niemiecki, rosyjski), zawierające przydatne i podstawowe zwroty²⁹¹. Te pieczołowicie spisywane notatki pokazują, jak wielką wagę przywiązywał nawet do tak zdawałoby się mało istotnych aspektów jak poprawność językowa. Przez cały czas swej służby osobistym przykładem oddziaływał na najbliższe otoczenie. Nierzucający się w oczy, niepretendujący do odgrywania pierwszoplanowych ról, pozostający w cieniu, a jednak zauważany i doceniany, zarówno przez przełożonych, jak i szeregowych żołnierzy, dla których był towarzyszem trudów i znojów bitewnych dni oraz ostatniej drogi. Swymi kazaniami, w których wprost nawiązywał do tęsknoty za ojczyzną, oddziaływał na patriotyzm żołnierzy. Starał się propagować postawy rycerskiego traktowania zarówno niewiast, jak, co szczególnie ważne, pokonanego wroga. Zawsze oddany żołnierzom, czy to podczas organizowanych pielgrzymek po Ziemi Świętej, czy wywierający na nich wpływ swym piórem na łamach periodyków ogłaszanych przez Kurię Biskupa Polowego, czy wreszcie idący w bój w pierwszym szeregu. Te przymioty sprawiły, że był powszechnie szanowany i lubiany. Biorąc pod uwagę późniejsze rozdawnictwo, które tak zapamiętano w Poznaniu, warto nawiązać raz jeszcze do słów Joachima Badeniego „świętym był też niewątpliwie dominikanin Marcin Chrostowski”. Ta świętość przejawiała się w codziennej trosce i opiece roztaczanej nad najbardziej potrzebującymi i poszkodowanymi przez działania zbrojne, a charakterystyczne pragnienie niesienia pomocy cechowało o. Marcina także podczas jego pracy na terenie Australii. Tak o nim pisał o. Rajmund Koperski: „Miał opinię świętości w Australii. Oddawał wszystko ubogim. Zdejmował buty i oddawał je potrzebującym, a sam wracał boso. Ludzie znali jego dobre serce i niestety go wykorzystywali. Ale on się tym nie zrażał i do końca myślał, jak pomóc innym”²⁹².

Podkreślając wyjątkowe przymioty charakteru o. Marcina i jego wyjątkowy życiorys, warto oddać głos abpowi Józefowi Gawlinie, który w swym dzienniku wzmiankował spotkanie z swym byłym sekretarzem dnia 21 lutego 1961 roku: „Przybył dziś z Warszawy o. Marcin Chrostowski OP (wypuszczony, gdyż w 1943 r. gen. Anders ukarał go), mój najdroższy, święty sekretarz z Anglii, Unii Sowieckiej, Iranu, Iraku i Palestyny. Ma krzyż *Virtuti Militari* i dwa krzyże walecznych. Jedzie na misjonarza Polaków do Australii. Ta sama szczerza dusza co dawniej;”²⁹³.

²⁹¹ Zob. APPD, 528/305/0/5/35.

²⁹² W. WIŚNIEWSKI, *Psy Pana Boga Los Perros de Dios*, Poznań: Zysk i s-ka, 2008, s. 218.

²⁹³ J. GAWLINA, *Cum Deo. Dziennik 1959–1964*, wstęp i opracowanie ks. J. Myszor, Katowice: WueM, 2022, s. 101.

BIBLIOGRAFIA

*Źródła rękopiśmienne**APPD*

Teczka osobowa: Pp 597/132 o. Chrostowski (Bronisław) Marcin

Materiały Krystyny Górskiej-Gołaskiej dot. Caritas Academica w Poznaniu oraz M. Si-bilskiego (eks. o. Teofila), Misie-Masie opowiadają o CA, w: Wywiady Caritasowe

Spuścizna o. Marcina Chrostowskiego

528/305/0/5/36, [Materiały do nauki języków obcych: angielskiego, francuskiego i łaciny]; dawna sygnatura Ao 1507

528/305/0/5/35, [Zapiski związane z nauką języków obcych: angielskiego, rosyjskiego, niemieckiego i francuskiego]; dawna sygnatura Ao 1508

528/305/0/6/46, Notatki o. Marcina Chrostowskiego OP; dawna sygnatura Ao 1509

528/305/0/2/4, [Podróż do Rosji]; dawna sygnatura Ao 1511, Podróż do Rosji

528/305/0/6/42, [Kazania o. Marcina Chrostowskiego OP] oraz 528/305/0/6/43, [Kazania o. Marcina Chrostowskiego OP]; dawna sygnatura Ao 1514, Kazania O. Marcina Chrostowskiego, 1943–1972 i b.d.

528/305/0/6/44, [Kazania o. Marcina Chrostowskiego OP]; dawna sygnatura, Ao 1516, Kazania O. Marcina Chrostowskiego, 1944–1973 i b.d.

528/305/0/6/45, [Notatki i myśli do kazań]; dawna sygnatura Ao 1517, Notatki do przygotowywanych kazań, 1959, 1967 i b.d.

528/305/0/2/7, [Sprawa o. Marcina Chrostowskiego dotycząca przekazywania informacji przez więźnia, rotmistrza Jerzego Klimkowskiego]; dawna sygnatura Ao 1520, Materiały dot. sprawy O. Chrostowskiego, rozpatrywanej przez sąd wojskowy, a dot. przekazywania za jego pośrednictwem informacji przez więźnia, rtm. Jerzego Klimkowskiego

528/305/0/7/53, [Druki drobne]; dawna sygnatura Ao 1525, Druki drobne

528/305/0/7/57, [Czasopisma i wycinki prasowe]; dawna sygnatura Ao 1528, Pojedyncze egzemplarze czasopism, wycinki prasowe

528/305/0/3/21, [Korespondencja urzędowa o. Marcina Chrostowskiego OP]; dawna sygnatura Ao 1533, Korespondencja z urzędami i instytucjami a) świeckimi, b) kościelnymi 1936–1974

528/305/0/3/28, [Adresy korespondentów o. Chrostowskiego]; dawna sygnatura Ao 1534, Adresy korespondentów O. Chrostowskiego, akta luźne, notesy

528/305/0/2/9, [Materiały wspomnieniowe o o. Marcinie Chrostowskim OP]; dawna sygnatura Ao 1536, Materiały związane ze śmiercią o. Chrostowskiego: artykuły wspomnieniowe, klepsydry, nekrologii, wiersze

- 528/305/0/2/10, [Wspomnienia o o. Marcynie Chrostowskim OP, zebrane przez o. Bruno Mazura OP]; dawna sygnatura Ao 1538, Materiały dot. O. Chrostowskiego, zebrane przez o. Brunona Mazura OP — wspomnienia, korespondencja
- 528/305/0/2/11, [Wywiady, wypowiedzi, wspomnienia o o. Marcynie Chrostowskim OP, zebrane przez E. Mikołajczak i H. Gallus, cz. 1]; dawna sygnatura Ao 1540, Wywiady, wypowiedzi, wspomnienia o O. Chrostowskim, zebrane przez E. Mikołajczak, H. Gallus
- 528/305/0/2/12, [Wywiady, wypowiedzi, wspomnienia o o. Marcynie Chrostowskim OP, zebrane przez E. Mikołajczak i H. Gallus, cz. 2]; dawna sygnatura Ao 1541, Wywiady, wypowiedzi, wspomnienia o O. Chrostowskim OP

Katalogi Prowincji

- Catalogus Conventuum Fratrum et Sororum Provinciae Poloniae S. Hyacinthi Sacri Ordinis Praedicatorum*, Cracoviae 1959
- Catalogus Fratrum Conventuum et Domorum Provinciae Poloniae*, Cracoviae 1960
- Catalogus Conventuum et domorum necnon Fratrum Provinciae Poloniae s. Hyacinthi Ordinis Praedicatorum*, Cracoviae 1961
- Katalog Prowincji 1963*,
- Catalogus Conventuum et Fratrum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Poloniae*, 1964
- Catalogus Conventuum et Fratrum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Poloniae*, Cracoviae 1965
- Polska Prowincja Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 1967
- Polska Prowincja Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 1968
- Polska Prowincja Zakonu Kaznodziejskiego*, Warszawa 1969
- Catalogus Provinciae S. Hyacinthii Poloniae*, Warszawa 1970
- Katalog Prowincji na rok 1971 (stan 1 marca 1971)*, Warszawa 1971
- Provinciae Poloniae Catalogus 1973*, Warszawa 1973
- Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum Catalogus Conventuum et Fratrum (editio abbreviata). Status pro die 1 Martii 1974*, Varsaviae

Biblioteka Konwentu oo. Dominikanów w Krakowie

- Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania polskiej prowincji*, wyd. IV, Warszawa 2007, mps w zbiorach Biblioteki OO. Dominikanów w Krakowie B-245595
- Księga zmarłych członków Polskiej Prowincji Dominikanów (od roku 1900 do 1987)*, Warszawa 1987, sygn. B-31766
- Księga Zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Dominikanów p.w. św. Jacka Odrowąża od 2 lipca 1927 roku, czyli od restaurowania Polskiej Prowincji przez Generała Zakonu*, Warszawa 2000, sygn. 34511

Archiwum Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Bronisław Chrostowski, Akta studenckie, sygn. 1397/S

Bronisław Chrostowski, Akta pracownicze nr 471, sygn. 1143/69

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

S II 524

S II 619

WR 182

WR 183

*Centralne Archiwum Wojskowe**Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych*

sygn. I.481.C.2564, Chrostowski Bronisław Adolf, stopień ppor. pos. rusz.

Kolekcja akt żołnierzy polskich powracających z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie

sygn. IV.501.2.574, Ewidencja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy powrócili do Polski, t. 13

Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupetnień

sygn. II.56.6450, Chrostowski Bronisław

*Instytut Polski i Muzeum Generała Sikorskiego w Londynie**Oddziałowe Kroniki i Dzienniki Działań — C*

C 50, Kronika Centrum Wyszkożenia Piechoty w Szkocji 1942–1946

C 70, Dziennik Działań 9 Batalionu Strzelców 1 Dywizji Pancerniej

Instytut Pamięci Narodowej

IPN Po, 003/131/1, t. 1–2 cz. Teczka obiektowa kryptonim Tobruk

IPN w Warszawie, BU 0423/5676, Sprawa operacyjna dot. Bronisława Chrostowskiego, imię ojca: Bronisław, ur. 3.01.1904 r. W latach 1930–1932 był podporucznikiem rezerwy WP. W 1940–1946 służył w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie jako kapelan. Do kraju powrócił w 1946 jako repatriant.

IPN Lu, 014/464, Materiały operacyjne prowadzone w latach 1954–1956 przez Wydział VI WUBP/WUdsBP w Lublinie dot. O. Marcin Bronisław Chrostowski

IPN Lu, Kartoteka ogólnoinformacyjna KWMO/WUSW Lublin – Chełm – Zamość zapis dot. akt II/4118 WUSW Lublin

IPN Lu, 0395/13, Dziennik archiwalny

Źródła drukowane

- 9 *Batalion Strzelców Flandryjskich cyfrach. Wystawa 1 Dyw. Pancernej od 1–22 marca 1947 Meppen-Niemcy*, [b.m.w., druk współoprany z publikacją *1. Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*, Haren: Sztab Specjalny I Dywizji Pancernej 1947, Biblioteka Jagiellońska, Mag. Rara 890472 I].
- ANDERS WŁADYSŁAW, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa: Bellona, 2007.
- Autobiografia. Z Ojcem Joachimem Badenim rozmawiają Artur Sporniak i Jan Strzałka*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014.
- Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie J. Myszor, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- BOCHEŃSKI JÓZEF, *Wspomnienia*, Kraków: Philed, 1994.
- CHROSTOWSKI MARCIN, *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – po 12 VIII 1942) – Londyn – Jangi-Jul, przed 2/5 IV – po 12 VIII 1942*, w: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, nr 65, s. 204–242.
- CHROSTOWSKI MARCIN, *Ks. Biskup Gawlina wśród wojska polskiego w Rosji. Notatki z podróży*, w: *Ks. Biskup J. Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji*, Brighton: Nakładem Collegium Marianum, 1970, s. 5–16.
- CHROSTOWSKI MARCIN, *O. Wiktor Hupa*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce*, praca zbiorowa, Bruksela: „La Colonne”, 1947, s. 119.
- CHROSTOWSKI MARCIN, *Biskup polowy WP w ZSRR*, w: *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, zebrał i oprac. A.C. Żak, M. Wesołowski, Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008, s. 360–364.
- CHROSTOWSKI MARCIN, *Kościół szkocki*, „Nauka Chrystusowa”, 2 (1941), z. 4 (kwiecień), s. 3–15.
- CIEŃSKI WŁODZIMIERZ, *Od Lwowa do Teheranu. Wspomnienia duszpasterskie 1939–1942*, wybór i opracowanie Jacek Żurek, Katowice – Warszawa: WueM, Collegium Verum, 2021
- CIEŃSKI WŁODZIMIERZ, *Z dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego c.d.*, cz. IV: *Arcybiskup Józef Gawlina w Związku Radzieckim*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 1 (1986), s. 117–133.
- DROŻAK STEFAN, *Wspomnienia z Ypres*, w: *1. Dywizja Pancerna w walce*, Bruksela: „La Colonne”, 1947, s. 150–152.
- Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, zebrał i oprac. A.C. Żak, M. Wesołowski, Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008.

- Dziennik czynności gen. Władysława Andersa 1941–1945*, przygotował do druku, wstęp i oprac. B. Polak, Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 1998.
- Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. II: 1943–1947, oprac. J. Piotrowski, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.
- GAWLINA JÓZEF, *Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, w: *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. A.K. Kunert, t. III: *Przemówienia — pisma — rozkazy 1939–1945*, Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, „Adiutor”, 2002, s. 555–629.
- GAWLINA JÓZEF, *Cum Deo. Dziennik 1959–1964*, wstęp i oprac. ks. J. Myszor, Katowice: WueM, 2022.
- GAWLINA JÓZEF, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939–1945*, wstęp i oprac. J. Myszor, Katowice: Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, Księgarnia św. Jacka, 2019.
- GAWLINA JÓZEF, *Wspomnienia*, wstęp abp. Szczepan Wesoły, opracował i przypisami opatrzył J. Myszor, Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2004
- GAWLINA JÓZEF, *Z wojny i z wygnania. Listy i orędzia pasterskie, kazania, przemówienia*, Rzym: Hosianum, 1952.
- KĘPNY RYSZARD, *Przeprawa przez Küsten-Kanal*, w: 1. *Dywizja Pancerna w walce. Praca zbiorowa*, Bruksela 1947, s. 346–348.
- KLIMKOWSKI JERZY, *Byłem adiutantem Gen. Andersa*, Warszawa 1959.
- KOSZUTSKI STANISŁAW, *Wspomnienia z różnych pobojozisk*, z przedmową gen. S. Maczka, Londyn 1972.
- KOT STANISŁAW, *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.
- ŁUKOWSKI ADOLF, *Akcja na Küsten-Kanal*, w: 1. *Dywizja Pancerna w walce. Praca zbiorowa*, Bruksela: „La Colonne”, 1947, s. 344–346.
- MACZEK STANISŁAW, *Od podwody do czołga*, Lublin – London: TN KUL, „Orbis Boks”, 1990.
- Podróż do Rosji biskupa Gawliny — w świetle relacji spisanej przez jego kapelana o. Marcina Chrostowskiego*, wyd. W. Szymborski, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum”, 2021, vol. 27, nr 1, s. 253–301.
- Porucznik Gustaw Brudny 9 batalion strzelców flandryjskich*, w: *Polacy z Wehrmachtu... w polskiej 1. Dywizji Pancerniej gen. Maczka*, zebrali i przygotowali do druku J. Kutznier, A. Rutkiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2011, s. 163–195.
- Porucznik Wojciech Zajączkowski 9 batalion strzelców flandryjskich*, w: *Polacy z Wehrmachtu... w polskiej 1. Dywizji Pancerniej gen. Maczka*, zebrali i przygotowali do druku J. Kutznier, A. Rutkiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2011, s. 91–119.
- SKIBIŃSKI FRANCISZEK, *Pierwsza pancerna*, Warszawa: Czytelnik, 1970.

- STUDZIŃSKI ADAM FRANCISZEK, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*, Kraków: Wydawnictwo i Reklama K&Z Nowakowscy, 1998.
- SZYDŁOWSKI ZDZISŁAW, *Bój o Axel*, w: 1. *Dywizja Pancerna w walce*, Bruksela: „La Colonne”, 1947, s. 188–204.

Opracowania

- BEDNARSKI DAMIAN, *Biskup Józef Gawlina jako opiekun Polaków na emigracji*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019.
- BLIMEL HELENA, *Każdy był „swoj”*. *Duszpasterstwo Akademickie w latach 1949–1954*, w: *Poznańscy dominikanie*, Poznań: W drodze, 1997, s. 58–59.
- BORKOWICZ JACEK, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945*, cz. 1, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 19/20 (1986/87), s. 213–228.
- BORKOWICZ JACEK, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945*, cz. 2, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 21 (1988), s. 191–214.
- CHMIELEWSKI STANISŁAW, *Wspomnienia kapelana (1939–1948)*, Suwałki: „Hańcza”, 1992.
- CHODYNIECKI DARIUSZ, *Wojskowa służba kapelańska w czasie II wojny światowej*, „Saeculum Christianum”, 5 (1998), nr 2, s. 59–102.
- DĄBROWSKA ANNA, *Pancerne mogiły*, „Polska Zbrojna”, 12 (2016), s. 141–143.
- Dwadzieścia pięć lat Stowarzyszenia Polskich Kombatantów*, London: nakł. P.C.A. Publications Limited, 1971.
- DYMARSKI MIROŚLAW, *Polskie obozy odosobnienia we Francji i w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1942*, „Dzieje Najnowsze”, 29 (1997), z. 3, s. 113–127.
- DZICZKANIEC JÓZEF, *Samobrona ziemi ludzkiej*, Warszawa: „Gryf”, 1992.
- ENGLERT JULIUSZ L., BARBARSKI KRZYSZTOF, *Generał Maczek i żołnierze 1 Dywizji Pancerniej*, Londyn: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Polska Fundacja Kulturalna, 1992.
- FENRYCH ZOFIA, *Duszpasterstwo akademickie OO. Dominikanów w Poznaniu jako obiekt zainteresowania władz*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1980–1989*, red. K. Białecki, Poznań: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011, s. 117–134.
- GABINIEWICZ MARIA, *Wspomnienie o Biskupie Polowym Józefie Gawlinie — tułacz — widziane oczami dziecka*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach historyków i duszpasterzy. W 50. rocznicę śmierci Biskupa Polowego*, red. Z. Kępa, Warszawa — Mińsk Mazowiecki: Kuria Polowa Wojska Polskiego, Oficyna Wydawnicza „Zbroja”, 2015, s. 83–87.
- GALL MARIA, *Kapitan naszych czasów*, „Myśl Społeczna”, 11 (1975), s. 5–7.

- GALLUS HALINA, *Człowiek dla drugich. Ojciec Marcin Chrostowski (zm. 1974)*, w: *Poznańscy dominikanie*, Poznań: W drodze, 1997, s. 171–180.
- GALLUS HALINA, *Człowiek dla drugich (o ojcu Marcynie Chrostowskim)*, „W Drodze”, 7 (1984), s. 68–75.
- GALLUS HALINA, *Kapłan naszych czasów*, „Gazeta Niedzielną” (Londyn), 27 (1975), nr 6/1384, s. 3.
- GALLUS HALINA, MIKOŁAJCZAK ELEONORA, *Ojciec Marcin Chrostowski*, Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, 2001.
- GALLUS HALSZKA, *Kapłan naszych czasów o. Marcin Chrostowski, O.P.*, Londyn [odbitka z no 6/1384 „Gazety Niedzielnej”, 6 (1975)].
- GRUBKA MAREK, *Między uczelnia a świątynią. Rola kapłana w polskim duszpasterstwie akademickim na przykładzie ośrodka dominikańskiego w Gdańsku*, Kraków — Poznań — Dublin: Wydawnictwo Esprit, 2011.
- GRZEGORCZYK JAN, „*Aparcik*” *apostolski. Rozmowa z ojcem Stanisławem Dobeckim*, w: *Poznańscy dominikanie*, Poznań: W drodze, 1997, s. 181–195.
- JABŁOŃSKI TADEUSZ, *Zarys organizacji piechoty polskiej*, w: *Księga chwwały piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa: Departament Piechoty M.S. Wojskowych, 1937–1939, s. 190–237.
- JANKOWSKI CEZARY, TYM JULIUSZ S., *Historia Pułku*, w: *Wielka księga kawalerii polskiej 1918–1939*, t. 26: *23 pułk ułanów grodzieńskich*, Warszawa: Edipresse, 2013, s. 5 i n.
- KACZMARSKI KRZYSZTOF, *Nie tylko Rothesay. Oficerskie obozy izolacyjne oraz obóz dyscyplinarny dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii (1940–1943)*, Rzeszów – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Rzeszowie, 2020.
- KALUSKI MARIAN, *Polonia katolicka w Australii i działalność duszpasterska polskich dominikanów w Australii i Nowej Zelandii*, Melbourne: Dominikański Ośrodek Duszpasterstwa Polskiego w Wiktorii, 2010.
- KANIA LESZEK, *Służba sprawiedliwości Wojska Polskiego we Francji i w Wielkiej Brytanii (październik 1939–październik 1940)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 15 (66) (2014), nr 1 (247), s. 67–96.
- KANTAK KAMIL, *L'Aumônerie Militaire Polonaise en U.R.S.S.*, „Sacrum Poloniae Millennium. Rozprawy — szkice — materiały historyczne”, 7–8 (1962), s. 319–447.
- KANTAK KAMIL, *Wspomnienia z Rosji Sowieckiej. Oł, ci Polacy... nie przestali się modlić*, „Nasza Służba. Dwutygodnik Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego”, 2 (1993), nr 13 (33), s. 6.
- KAPAŁA ZBIGNIEW, *Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych na obczyźnie*, w: *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, red. Z. Kapała, J. Myszor, Katowice: Muzeum Śląskie w Katowicach, 1999, s. 94.
- KĘPA ZBIGNIEW, *Biskup Józef Gawlina, kaznodzieja zatroskany o niepodległość Polski i los Polaków pozbawionych Ojczyzny*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach history-*

- ków i duszpasterzy. W 50. rocznicę śmierci Biskupa Polowego*, red. Z. Kępa, Warszawa – Mińsk Mazowiecki: Kuria Polowa Wojska Polskiego, Oficyna Wydawnicza „Zbroja”, 2015, s. 88–101.
- KLIMKOWSKI JERZY, *Byłem adiutantem Gen. Andersa*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959.
- KLIMKOWSKI JERZY, *Katastrofa w Gibraltarze. Kulisy śmierci generała Sikorskiego*, Katowice: „Śląsk”, 1965.
- KONDRACKI TADEUSZ, *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn: Zarząd Gł. SPK w Wielkiej Brytanii, 1996.
- KOPERSKI RAJMUND, *O. Marcin Chrostowski OP sekretarz biskupa Gawliny*, „Nasza Służba. Dwutygodnik Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego”, 8 (1999), nr 16 (168), s. 10–11.
- KOTKOWSKI ZYGMUNT, *Służba duszpasterska w polu*, w: *Goniec Karpacki 3 D.S.K. 1942–1957*, Londyn 1957, s. 18–22.
- KOZICKI STANISŁAW, *Bój pod Lidą*, Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1930.
- KRAŚNICKA-ZAJDLER URSZULA, *Arcybiskup Józef Gawlina — dziennikarz, redaktor, wydawca*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach historyków i duszpasterzy. W 50. rocznicę śmierci Biskupa Polowego*, red. Z. Kępa, Warszawa – Mińsk Mazowiecki: Kuria Polowa Wojska Polskiego, Oficyna Wydawnicza „Zbroja”, 2015, s. 129–143.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. III: *Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 1994.
- KUBICA JAN NORBERT, *Hupa Wiktor Fortunat OFM (1–1944)*, w: *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice: Księgarnia św. Jacka, 1996, s. 142–143.
- KUCZYŃSKI JAN KONSTANTY, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów. Geneza i krótki rys historyczny*, Poznań: Jan Konstanty „Printer”, 1996.
- KULCZAK MIKOŁAJ, *Działania Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Gostyniu wobec byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Analiza materiałów zgromadzonych w teczce obiektowej o kryptonimie „Tobruk”*, „Rocznik Gostyński”, 2018, s. 19–38.
- KUNERT ANDRZEJ KRZYSZTOF, *Biskup największej diecezji na świecie Józef Feliks Gawlina 1892–1964*, w: *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. A.K. Kunert, t. III: *Przemówienia — pisma — rozkazy 1939–1945*, Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, „Adiutor”, 2002, s. 9–20.
- KUTRZEBA TADEUSZ, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień–październik 1920)*, Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1926.
- KUTZNER JACEK, TYM JULIUSZ S., *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2010.
- LEWANDOWSKA STANISŁAWA, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1993.

- Lista żołnierzy odznaczonych*, zestawiał płk dypl. A. Grudziński na podstawie Dzienników Personalnych Naczelnego Wodza i Ministra Obrony Narodowej oraz Rozkazów Dziennych 1 Dywizji Pancerniej, w: S. Maczek, *Od podwody do czołga*, Lublin – Londyn: TN KUL, „Orbis Books”, 1990, s. 249–293.
- ŁĄCKA GABRIELA, *Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku. Analiza zawartości*, „Fides. Biuletyn bibliotek kościelnych”, 21 (2015), nr 2, s. 135–148.
- MANIA ELŻBIETA, *Obchody oficjalnych świąt i rocznic na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1945–1956*, w: *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej 2013. Referaty*, red. Ł. Kamiński, T. Sudoł, M. Żuczkowski, Warszawa 2014, s. 87–104.
- MARCINKIEWICZ ANNA, *Akta dotyczące żołnierzy PSZ na Zachodzie w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”, 2 (2009), s. 133–158.
- MAZUR ZYGMUNT OP, *Chrostowski Marcin Bronisław (1904–1974), dominikanin, kapelan wojskowy*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981*, t. V: a–j, red. L. Grzebień SJ, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1983, s. 213–214.
- MCGILVRAY EVAN, *Generał Stanisław Maczek. Stal i honor — życie i służba dowódcy 1 Dywizji Pancerniej*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2013.
- MIŁAWICKI MAREK OP, *Dominikanie w Polsce po II wojnie światowej — stan badań*, w: *Komunistyczny aparat represji wobec polskiej prowincji dominikanów*, red. M. Miławicki OP, M. Wenklar, Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015, s. 7–43.
- MIŁAWICKI MAREK OP, *Dominikanie we Wrocławiu w latach 1951–1956*, w: *Historicus Polonus–Hungarus. Księga pamiątkowa ofiarowana Ojcu Józefowi Pucitowskiemu OP w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Gałuszka OP, P. Attila Illés, M. Miławicki OP, B. Zágorhidi Czigány, Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2010, s. 435–465.
- MIŁAWICKI MAREK, *Polscy dominikanie na misjach w Chinach w latach 1937–1952*, Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2007.
- MOSZUMAŃSKI ZBIGNIEW, *Rola NKWD w formowaniu armii gen. Andersa, 1941–1942*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 13 (64) 2012, nr 1 (239), s. 165–174.
- MUSIALIK ZDZISŁAW MARIA, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Włocławek, b.d.
- MYSZOR J., *Itinerarium Gawliny (styczeń–wrzesień 1942)*, w: *Biskup Józef Gawlina w związku sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie J. Myszor, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, s. 53–59.
- ODZIEMKOWSKI JANUSZ, FRĄTCZAK SŁAWOMIR, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa: Rytm – Bellona, 1996.
- ODZIEMKOWSKI JANUSZ, *Lida 1920*, Warszawa: Bellona, 1994.
- PAŁKA JAROSŁAW, VENKEN MACHTELD, ZALEWSKI KRZYSZTOF MARCIN, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk — Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2013.

- PARTYKA DARIUSZ, *Duszpasterska posługa biskupa Józefa Feliksa Gawliny na „nieładzkiej ziemi” (1941–1942)*, „Studia Salvatoriana Polonica”, 6 (2012), s. 179–190.
- PIETRZAK JACEK, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012.
- PIETRZAK JACEK, *Wyeliminowanie z szeregow elementu uciążliwego i niebezpiecznego. Sprawa Obozu Dyscyplinarnego Armii Polskiej na Wschodzie w Latrum w Palestynie (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze”, 47 (2015), z. 2, s. 79–91.
- PIOTROWSKI WALERIAN, *Religijno-światopoglądowa formacja człowieka DA w latach 1949–1954*, w: *Poznańscy dominikanie*, Poznań: W drodze, 1997, s. 51–58.
- PISKOZUB L., *O. Marcin Chrostowski O.P.*, „Wspólnota. Biuletyn polskich parafii North Sunshine-Yarraville”, 2 (1979), s. 7.
- PODLEWSKI STANISŁAW, *Wierni Bogu i ojczyźnie. Duchowieństwo katolickie w walce o niepodległość Polski w II wojnie światowej*, Warszawa: „Novum” Wydaw. Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, 1985.
- POTOMSKI PIOTR, *Lieutenant General Stanisław Maczek 1892–1994*, Warsaw: Military Center for Civic Education, 2012.
- PRUSZYŃSKI MIECZYŚLAW, *Czy Klimkowski był agentem?*, „Zeszyty Historyczne”, 136 (2001), s. 191–198.
- PRUSZYŃSKI MIECZYŚLAW, *Rtm. Jerzy Klimkowski — zaufany adiutant gen. Andersa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 3 (54) (2002), nr 2 (192), s. 143–148.
- Przemówienie Mariana Kałuskiego*, „Biuletyn Polskiego Centralnego Ośrodka Społeczno-Sportowego w Albion”, 9 (2011), s. 10–11.
- PRZYBECKI ADAM, *Pięćdziesiąt lat obecności dominikanów w duszpasterstwie akademickim miasta Poznania*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 7 (1992), s. 431–435.
- PUCIŁOWSKI JÓZEF OP, *Portrety imienne i bezimiennie. Polscy dominikanie a bezpieka 1945–1989*, Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2017.
- ROMEJKO ADAM, *Duszpasterstwo polonijne w Wielkiej Brytanii*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002.
- RUTKOWSKI TADEUSZ P., *Przyczynki do sprawy „Klimkowszczyzny”*, „Zeszyty Historyczne”, 152 (2005), s. 58–86.
- RYDEL JAN, *„Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków: „Księgarnia Akademicka”, 2000.
- SALMONOWICZ STANISŁAW, *Walczyliśmy z okupantem czy między sobą? Emigracyjnych swarów dzieje niewesołe (Na marginesie pracy: J. Piotrowski, „Piłsudczycy bez lidera po 1 września 1939”*, Toruń 2003, ss. 426, ilustracje), „Czasy Nowożytne”, 17 (2004), s. 79–96.
- SEJDA KAZIMIERZ, *Ordery, odznaczenia i medale Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa: Zakłady Graficzne Straszewiczów, 1932.

- SIEMASZKO ZBIGNIEW S., *Sprawy religijne wśród Polaków w Sowietach 1939–1941*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 1 (1988), s. 97–121.
- SKIBIŃSKI FRANCISZEK, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa: Wydawnictwo „Ruch”, 1972.
- SKIBIŃSKI FRANCISZEK, *Udział Polaków w wyzwoleniu Belgii*, Warszawa: „Polonia”, 1959.
- SONDEL JANUSZ, *Słownik historii i tradycji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2012.
- SPIEŻ J.A. OP, *Wydarzenia 23 listopada 1961 r. w klasztorze oo. Dominikanów w Poznaniu i ich konsekwencje*, w: *Komunistyczny aparat represji wobec polskiej prowincji dominikanów*, red. M. Miławicki OP, M. Wenklar, Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015, s. 299–316.
- SPK *dziesięć lat służby 1946–1956*, Londyn: SPK, 1956.
- Sprawozdania i komunikaty. Personalne*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 3 (1975), s. 321.
- SYREK JUDYTA, *Nie bój się żyć. Biografia ojca Joachima Badeniego*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2014.
- SZAFRAN CZESŁAW, *Katastrofa w Gibraltarze w świetle najnowszych badań historycznych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 14 (65) (2013), nr 3, s. 195–201.
- SZŁAPKA MATEUSZ, *Działalność ośrodka duszpasterstwa akademickiego oo. dominikanów w Poznaniu w latach 1976–1989*, w: *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją (1976–1989)*, red. R. Łatka, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019, s. 227–258.
- SZWEDO BOGUSŁAW, *Kapelani wojskowi na drogach ku niepodległości. Sto biogramów na stulecie Biskupstwa Polowego w Polsce*, słowo wstępne J. Guzdek Biskup Polowy Wojska Polskiego, Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia Sandomierz, 2019.
- SZWEDO BOGUSŁAW, *O. Marcin Chrostowski, dominikanin, doktor inżynier, kapelan w 1 Dywizji Pancerniej*, „Nasza Służba. Dwutygodnik Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego”, 21 (2012), nr 10 (446), s. 11.
- SZWEDO BOGUSŁAW, *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem Virtuti Militari 1914–1921, 1939–1945*, słowo wstępne S.L. Głódź, Warszawa: Wydawnictwo Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, 2004.
- SZWEYCER NINA, *Studenci pomagali studentom... „Caritas Academica” 1945–1948*, w: *Poznańscy dominikanie*, Poznań: W drodze, 1997, s. 39–51.
- SZYMBORSKI WIKTOR, *Konferencja Ojca Marcina Chrostowskiego wygłoszona w obozie w Rothesay. Przyczynek do dziejów życia religijnego oficerów przebywających na wyspie Bute*, „Nasza Przeszłość”, 134 (2020), s. 233–250.
- SZYMBORSKI WIKTOR, *Sermons of Dominican Marcin Bronisław Chrostowski delivered during World War II*, „Folia Historica Cracoviensia”, 26 (2020), z. 2, s. 103–200.

- TEBINKA JACEK, *Śmierć generała Władysława Sikorskiego w świetle nowych dokumentów brytyjskich*, „Dzieje Najnowsze”, 33 (2001), nr 3, s. 165–185.
- TOMKOWSKI ZBIGNIEW, *Generał Maczek najstarszy żołnierz Rzeczypospolitej*, Warszawa: Nowe Wydawnictwo Polskie Ypsilon, 1994.
- TYM JULIUSZ S., *1. Dywizja Pancerna w latach 1943–1947*, w: *Śladami polskich gąsienic 1939–1947. Polskie oddziały pancerne na zachodzie*, t. 19: *1. Dywizja Pancerna 1943–1947*, Warszawa: Edipresse, 2015, s. 5–71.
- TYM JULIUSZ S., *Dowódcy pułków pancernych I kawalerii pancernej 2. Korpusu. Zarys portretu zbiorowego*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, 6 (2017), s. 325–364.
- TYM JULIUSZ S., *Działania polskiej 1 Dywizji Pancernej w północno-wschodniej Holandii i we Fryzji w kwietniu i maju 1945*, w: *Śladami polskich gąsienic 1939–1947. Polskie oddziały pancerne na zachodzie*, t. 29: *Niemcy*, Warszawa: Edipresse, 2015, s. 5–77.
- TYM JULIUSZ S., KUTZNER JACEK, *Walki 1. Dywizji Pancernej w rejonie Bredy i Moerdijk październik–listopad 1944 roku*, w: *Śladami polskich gąsienic 1939–1947. Polskie oddziały pancerne na zachodzie*, t. 27: *Breda i Moerdijk*, Warszawa: Edipresse, 2015.
- WASZKIEWICZ ZOFIA, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000.
- WERRA ZBIGNIEW, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.
- WERRA ZBIGNIEW, POLAK BOGUSŁAW, *Duszpasterstwo Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek i in., Lublin: TN KUL, 2004, s. 593–621.
- WESOŁOWSKI MAREK, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce: „Color Press”, 2004.
- WICHROWICZ CYPRIAN JAN OP, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*, Kraków 2012, mps.
- WIEWIÓRSKA HELENA, *Wspomnienie o Zosi Daniszewskiej*, „Królowa Pokoju”, 5 (2019), (205), s. 18–21.
- WIŚNIEWSKI WOJCIECH, *Psy Pana Boga Los Perros de Dios*, Poznań: Zysk i s-ka, 2008.
- WODZYŃSKI ARTUR, *W odwrócie i walce. Codziennosc żołnierzy polskich podczas kampanii 1939 roku*, Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2013.
- WOJCIESZYK ELŻBIETA, *Duszpasterstwo młodzieży archidiecezji poznańskiej w latach 1945–1989*, Poznań: Instytut Studiów Kościelnych Lubrancianum, 2013.
- Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium*, t. II (marzec–październik 1920 r.), red. B. Polak, Koszalin: Wydawnictwo WSI, 1990.
- WROŃSKI MAREK, *Barwa 9. Batalionu Strzelców Flandryjskich — zarys monograficzny*, London – Tarnowskie Góry: Wydawnictwo Instytutu Tarnogórskiego i Muzeum Tarnowskie Góry, 2001.

- WRZOSEK MIECZYŚLAW, *Wojny o granicę Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1992.
- WRZOSEK MIECZYŚLAW, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1921*, Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW, 1988.
- Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych*, red. J. Humeński, Warszawa: „Caritas”, 1969.
- WYSOCKI TADEUSZ A., *1 Polska Dywizja Pancerna 1939–1947. Geneza i dzieje*, Warszawa: Bellona, 1994.
- WYSOCKI WIESŁAW JAN, *Duszpasterstwo wojskowe w armii polskiej w ZSRR i w I armii wojska polskiego*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek i in., Lublin: TN KUL, 2004, s. 576–593.
- WYSOCKI WIESŁAW JAN, *Relacje Naczelnego Wodza gen. W. Sikorskiego z gen. J. Gawliną, Biskupem Polowym Wojska Polskiego*, w: *Arcybiskup Józef Gawlina w oczach historyków i duszpasterzy. W 50. rocznicę śmierci Biskupa Polowego*, red. Z. Kępa, Warszawa — Mińsk Mazowiecki: Kuria Polowa Wojska Polskiego, Oficyna Wydawnicza „Zbroja”, 2015, s. 67–73.
- WYSZCZELSKI LECH, *Wojna o polskie kresy 1918–1921. W walce o niepodległość i terytorium państwa. Walki z czerwoną Rosją Ukraińcami i Litwinami*, Warszawa: Dział Wydawniczy Bellona, 2011.
- ZADURA ROBERT, *Działalność wydawnicza O. Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego OP podczas II wojny światowej w latach 1940–1943*, „Archiwum Emigracji. Studia — szkice — dokumenty”, 2010, z. 1–2 (12–13), s. 137–157.
- ZAMIATAŁA DOMINIK, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, t. II: *Działalność duszpasterska i społeczna zakonów w latach 1945–1989*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2012.
- ZAPART ROBERT, *Status prawny Biskupa Polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny i jego relacje z władzami RP na Uchodźstwie — źródła i materiały*, w: *W kręgu badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym. Istota i metodologia*, red. S. Zych, B. Walicki, Lublin – Sokołów Małopolski: Miejska i Gminna Biblioteka Publiczna, 2015, s. 419–435.
- ŻARÓŃ PIOTR, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1981.
- ŻARÓŃ PIOTR, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–43*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- ŻARÓŃ PIOTR, *Ludność Polska w związku radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

THE LIFE AND MILITARY ACTIVITY OF FR. MARCIN CHROSTOWSKI, O.P.

SUMMARY

The aim of the article is to present the reader with the fascinating biography of Father Marcin Chrostowski OP, chaplain of the Polish Armed Forces in the West during World War II. Before he became a member of the Dominican order, Father Chrostowski took part in the military campaign of 1920 against the Bolsheviks. Subsequently, he studied in Warsaw and Cracow, preparing and defending a PhD dissertation in the latter. During World War II he volunteered for service in the Polish army in France in 1939, where he was residing prior to the outbreak of the war. He later became chaplain of the Polish Armed Forces in the West — in France and Great Britain, serving as the secretary of Field Bishop Gawlina, with whom he travelled to the USSR. After his service in the Holy Land, he was transferred to Great Britain, where he joined General Maczek's 1st Armored Division as a chaplain of the 9th Rifle Battalion. As the chaplain of that formation he took part in numerous battles from France to Wilhelmshaven. Notably, he was rewarded for his heroism during the hostilities at Baarle Nassan with the War Order of *Virtuti Militari*.

KEYWORDS: Marcin Chrostowski O.P., bishop Józef Gawlina, World War II, Dominicans

SŁOWA KLUCZE: Marcin Chrostowski OP, bp Józef Gawlina, II wojna światowa, dominikanie